

Robert Cortenraad

DE HAAGLANDEN

Sociologische aspecten van de land- en tuinbouw
onder stedelijke invloed

Interne nota No. 272

Juni 1982

Niet voor publikatie - Nadruk verboden

Landbouw-Economisch Instituut
Afdeling Structuuronderzoek

INHOUDSOPGAVE

	blz.
1. INLEIDING	7
2. DOEL EN PROBLEEMSTELLING	9
3. ONDERZOEKSOPZET	11
3.1 Materiaalverzameling	11
3.2 Interviews en methode van waarneming	11
4. OVERGANGSZONES	13
4.1 Terminologie en afbakening	13
4.2 De te onderscheiden functies in een over- gangsgebied	17
4.3 De Haaglanden als overgangszone	21
5. LANDBOUW	27
5.1 Inleiding	27
5.2 Economische ontwikkelingen	27
5.3 Land- en tuinbouw in de Haaglanden	30
6. PERCEPTIE VAN EEN AANTAL ONTWIKKELINGEN IN GEBIEDEN BINNEN STEDELIJKE INVLOEDSSFEER DOOR BOER EN TUINDER	37
6.1 Invloed van de stad op de landbouw	37
6.2 De reactie van boer en tuinder op waargenomen ontwikkelingen	44
6.3 Factoren van invloed op de reactie van boer en tuinder	49
6.4 Houdingen en waardenoriëntaties	53
6.4.1 Theoretische inleiding	53
6.4.2 Algemene houding van boer en tuinder t.o.v. landbouw	54
6.4.3 De houding van boer en tuinder t.o.v. toenemende rationaliteit van bedrijfs- voering	57
6.4.4 De houding t.o.v. de overheid	63
6.5 Relatieve deprivatie	65
6.6 Streekbinding en beroepsbinding	71
6.7 Self-controll als aspect van leefbaarheid	74
SAMENVATTING EN VERONDERSTELLINGEN	78
LITERATUURLIJST	83

1. INLEIDING

Na een eerder onderzoek van het Landbouw-Economisch Instituut (LEI) naar de positie en de ontwikkelingen in de agrarische bedrijfstak in Zuid-Limburg (Kamphuis 1980) hebben onderzoeksaanvragen van de Landinrichtingsdienst en de Provinciale Planologische Dienst van Zuid-Holland er toe geleid een nieuw soortgelijk onderzoek op te zetten. Daarbij is gekozen voor het uitdiepen van een aantal aspecten in een specifieke regio. Speciale aandacht zou besteed moeten worden aan de ruimtelijke situatie in het betreffende studiegebied en het ruimtelijk beleid dat ten aanzien van dit gebied wordt gevoerd. Verder zou een nadere analyse moeten plaatshebben naar de positie en perspectieven van de agrariërs in de betreffende gebieden door middel van gedragswetenschappelijk onderzoek.

Om het onderzoek zo goed mogelijk af te stemmen op de wensen van de mogelijke gebruikers ervan is een Werkgroep Onderzoek Overgangszones (W.O.O.) ingesteld, die is gaan functioneren als begeleidingscommissie voor dit onderzoek. Participanten hierin zijn: de Landinrichtingsdienst, de Provinciale Planologische Dienst van Zuid-Holland, de Rijksplanologische Dienst, het Instituut voor Cultuurtechniek en Waterhuishouding en het Landbouw-Economisch Instituut.

Na overleg is besloten het onderzoek te richten op de "Haaglanden" d.w.z. het gebied binnen de stedelijke invloedssfeer van de Haagse agglomeratie, Delft, de Rotterdamse agglomeratie, Zoetermeer en Leiden. De afgelopen jaren is hier veel grond overgegaan van agrarisch naar niet-agrarisch gebruik. Bovendien zullen in de nabije toekomst omvangrijke functiewijzigingen tot stand komen als gevolg van stedelijke uitbreidingen, te weten: Leidschendam-Noordorp, Delfgauw en Zoetermeer-zuid, de aanleg van een "Randstad-groenstructuur" met daarin opgenomen bossen en recreatievoorzieningen, de uitbreiding van de glastuinbouw en de met de voorgaande ontwikkelingen samenhangende uitbreiding van de infrastructuur. Deze functiewijzigingen zullen aanzienlijke repercussies hebben voor de land- en tuinbouw in dit gebied. Veel zal afhangen van de toekomstige bestemming, inrichting en beheer van het gebied. Dit geldt evenzeer voor de niet-agrarische functies in het landelijk gebied. Om nu het beleid dienaangaande beter te kunnen onderbouwen, is onder meer onderzoek gewenst naar de betekenis van de niet-agrarische ontwikkelingen voor de land- en tuinbouw.

Voor het onderzoek in de Haaglanden zijn twee centrale onderzoeksvragen geformuleerd:

- A. Hoe ontwikkelt de land- en tuinbouw zich in gebieden binnen de stedelijke invloedssfeer en welke relatie is er met ontwikkelingen van stedelijke oorsprong?
- B. Hoe zien de agrariërs hun situatie in de nabijheid van de stad en hoe reageren ze daarop in hun bedrijfsvoering?

Deel A betreft in hoofdzaak een beschrijving en analyse van de agrarische structuur in verschillende delen van het studiegebied in relatie tot de stedelijke ontwikkelingen in de periode 1971-1980. Dit onderzoek is nu in uitvoering.

Deel B van het onderzoek is gericht op de subjectieve betekenis van de ontwikkelingen in de overgangsgebieden voor de boer en tuinder in deze gebieden. Daarmee wordt getracht nadere verklaringen te vinden voor de ontwikkelingen in de land- en tuinbouw.

Ten behoeve van deel B is een oriënterend onderzoek uitgevoerd bestaande uit een literatuurstudie en een aantal open gesprekken met streekkenners en agrariërs. De resultaten en bevindingen van deze oriënterende studie vindt U in dit rapport.

Met het eigenlijke deel B van het Haaglandenonderzoek is het LEI in mei 1982 begonnen.

2. DOEL EN PROBLEEMSTELLING

Bij voorgaande onderzoeken (Hiemstra 1977, Kamphuis 1981, Tutein Nolthenius 1978) is gebleken dat de land- en tuinbouw in gebieden binnen de stedelijke invloedssfeer zich dikwijls anders ontwikkelt dan in verder afgelegen gebieden. In sommige opzichten kan worden gesproken van een stagnerende ontwikkeling. Het hele Haaglandenonderzoek is er op gericht hierover meer duidelijkheid te verschaffen. Het zal trachten antwoord te geven op de vraag in welke opzichten de ontwikkelingen in de agrarische bedrijfstak in gebieden binnen de stedelijke invloedssfeer mede worden bepaald door ontwikkelingen van stedelijke oorsprong.

Met name gaat het hierbij om de invloed van de ruimtelijke situatie in en het ruimtelijk beleid ten aanzien van deze gebieden. Nagegaan zal worden op welke wijze verschillen hierin ook leiden tot verschillen in de agrarisch-structurele ontwikkelingen. Daarbij zal zo mogelijk, ook rekening worden gehouden met andere factoren die hierop van invloed kunnen zijn, zoals:

- . Persoonlijke factoren
 - fysieke toestand
 - vakbekwaamheid
- . Sociale factoren
 - gezinssamenstelling, opvolging
 - contacten in werkverband
 - contacten buiten werkverband
- . Sociaal psychologische factoren
 - houdingen en waardenoriëntaties
 - motivatie
- . Economische factoren
 - soc. economische factoren
 - . bevolking, werkgelegenheid, voorzieningen
 - . agrarische structuur
 - bedrijfseconomische factoren
 - . bedrijfsstructuur
 - . bedrijfsuitkomsten
- . Ruimtelijk factoren
 - omvang van het gebied
 - ligging
 - niet-agrarisch grondgebruik binnen het gebied
 - inrichting van het gebied
- . Beleidsfactoren
 - ruimtelijk beleid (Rijk, Provincie, gemeente)
 - landbouwbeleid (landinrichting en bedrijfsontwikkeling)
 - overig beleid (b.v. investeringsregelingen)

Het specifieke doel van deel B van het onderzoek is, zoals in de inleiding reeds is aangegeven, inzicht te verkrijgen in de subjectieve betekenis van de ontwikkelingen in overgangsgebieden voor de agrariërs. Dit wil zeggen, inzicht in de wijze waarop de boer en tuinder hun specifieke situatie beoordelen. Niet alleen de feitelijke situatie, maar ook de perceptie hiervan bepaald mede de ontwikkeling van de individuele bedrijven en daarmee de ontwikkelingen in de agrarische structuur.

In beginsel is als centrale probleemstelling voor deel B geformuleerd: "Hoe zien boer en tuinder hun situatie in de nabijheid van de stad en hoe reageren ze daarop in hun bedrijfsvoering?" Het onderzoek richt zich dan op de volgende vragen:

1. Hoe zien boer en tuinder zelf hun situatie in de nabijheid van de stad?
2. Welke factoren worden door hen als van invloed beschouwd op de ontwikkelingen in de land- en tuinbouw in hun omgeving?
3. Hoe hebben boer en tuinder gereageerd op de ontwikkelingen, zoals die door hen zijn waargenomen bij hun bedrijfsvoering?
4. Welke verwachtingen hebben boer en tuinder ten aanzien van toekomstige ontwikkelingen vanuit de stad?
5. Hoe zien ze de toekomst van de land- en tuinbouw in hun gebied?
6. Hoe denken ze in hun eigen bedrijfsvoering te reageren op de door hen verwachte ontwikkelingen?

Het onderzoek is echter niet alleen gericht op de vraag hoe boer en tuinder hun situatie zien en beoordelen, maar ook op de achtergronden hiervan. Zoals hiervoor al is weergegeven zijn vele factoren hierop van invloed.

Het specifieke doel van het vooronderzoek was middels literatuurstudie en gesprekken aan de voorafgaande vragen meer richting en inhoud te geven alsmede tot een begin van operationalisatie te komen.

De opzet van dit rapport is als volgt. In de hoofdstukken "Overgangszones" en "Landbouw" wordt een beeld gegeven van een aantal aspecten die voor het deel B van het Haaglandenonderzoek van belang kunnen zijn.

In het hoofdstuk "Perceptie van een aantal ontwikkelingen in gebieden binnen stedelijke invloedssfeer door boer en tuinder" wordt nader ingegaan op de gesprekken die zijn gevoerd met boeren en tuinders in het studiegebied. Aan de hand van de onderzoeksvragen wordt een globaal beeld geschetst van de perceptie door de boer en tuinder in de Haaglanden. Tevens is geprobeerd iets aan te geven over een aantal factoren, met name houdingen en waardenoriëntaties die op de achtergrond mogelijk een rol spelen bij de perceptie van boer en tuinder van hun situatie in de nabijheid van de stad en het reageren daarop in hun bedrijfsvoering.

Tot slot wordt een drie-tal theoretische invalshoeken gepresenteerd die voor de onderzoekers van het LEI bruikbaar kunnen zijn bij het opzetten van het deel B onderzoek.

3. ONDERZOEKSOPZET

3.1 Materiaalverzameling

Om inzicht te krijgen in de problemen die zich voor de land- en tuinbouw in gebieden binnen stedelijke invloedssfeer voordoen, is middels literatuurstudie getracht hierover eerste indrukken op te doen.

Aangezien het mijn taak was om vooral op sociologische aspecten te letten is ook via die ingang naar literatuur gezocht. Hierbij deden zich de volgende problemen voor:

- Hoewel er de laatste jaren veel literatuur is verschenen over het overgangsgebied is deze in hoofdzaak niet sociologisch van aard.
- Met betrekking tot de land- en tuinbouw in gebieden binnen stedelijke invloedssfeer is het qua sociologische publikaties nog droeviger gesteld.
- Buitenlandse literatuur heeft veelal het nadeel dat de specifieke situatie in overgangsgebieden aldaar nogal verschilt van de Nederlandse situatie.
- Voor zover er wel publikaties op sociologisch gebied geschreven zijn m.b.t. de land- en tuinbouw in gebieden binnen stedelijke invloedssfeer is deze in hoofdzaak theoretisch en speculatief van aard en zeker niet gebaseerd op empirisch onderzoek.

Voor zover er van literatuur gebruik is gemaakt in dit rapport wordt daarvan melding gemaakt. Voor geïnteresseerden is naast deze literatuuropgave, een overzicht van buitenlandse literatuur, die in meer of mindere mate betrekking heeft op dit onderwerp, al of niet vergezeld van een kort referaat, beschikbaar op het LEI.

Het materiaal met betrekking tot de land- en tuinbouw in de Haaglanden bestaat uit meetellinggegevens en aanvullende gegevens die zijn verzameld door het LEI en uiteindelijk bestemd zijn voor uitvoerige analyse in deel A van het Haaglandenonderzoek.

3.2 Interviews en methode van waarneming

Naast een literatuurstudie en een analyse van beschikbare gegevens over de land- en tuinbouw bestond het onderzoek uit een twintigtal open gesprekken met boeren en tuinders in de Haaglanden. Deze zijn uitgevoerd in de eerste helft van februari 1982. De 20 respondenten waren afkomstig van:

- 11 rundveehouderijbedrijven
- 6 glastuinbouwbedrijven
- 1 gecombineerd glastuinbouwbedrijf/pluimveebedrijf
- 1 varkenshouderijbedrijf
- 1 akkerbouwbedrijf

De respondenten zijn niet getrokken via een a-selecte steekproef, maar de meesten zijn bewust gekozen omdat ze bij het LEI te boek stonden als informant of streekkenner. Wel is gestreefd naar een zodanige spreiding dat zo veel mogelijk aspecten naar voren konden komen. Gelet is o.a. op het type bedrijf en de geografische ligging van het bedrijf. De 20 interviews geven dus geen representatief beeld van het studiegebied maar dat was ook niet de bedoeling. Het onderzoek waar hier verslag van wordt gedaan was immers in eerste instantie oriënterend en probleeminventariserend van karakter. Daarnaast is gezocht naar mogelijk verklarende variabelen om zodoende een aantal aanbevelingen te kunnen doen voor deel B van het Haaglandenonderzoek.

De interviews waren in principe niet gestructureerd of gestandaardiseerd, dus vrij en informeel van aard. Wel is in alle gevallen gebruik gemaakt van een item-lijst om er zeker van te zijn dat bepaalde onderwerpen ter sprake kwamen. Door deze manier van onderzoeken is veel informatie verkregen. In veel gevallen is naast de persoonlijke mening van de respondenten ook gevraagd naar de mening van collega-boeren of -tuinders. Dit leverde in enkele gevallen interessante resultaten op en werd een goed beeld verkregen van wat er leeft en speelt in een bepaalde streek. De gesprekken namen gemiddeld twee uur in beslag en werden in alle gevallen met het bedrijfshoofd gevoerd. Soms zat daar de echtgenote of een zoon bij. De gesprekken zijn uitgevoerd zonder een opname-apparaat, omdat dat mogelijk een zekere weerstand zou kunnen oproepen en men niet geheel vrijuit zou durven spreken.

Bij 12 van de 20 gesprekken waren twee onderzoekers aanwezig. In de overige 8 gevallen ben ik alleen op pad geweest. Voor beide manieren zijn pro en contra's aan te geven. Dit rapport kan beschouwd worden als een destillaat van de bestudeerde literatuur, het landbouwkundig materiaal en de 20 gesprekken die zijn gevoerd.

4. OVERGANGSZONES

4.1 Terminologie en gebiedsafbakening

Het overgangsgebied tussen stad en platteland wordt door diverse auteurs op uiteenlopende wijze beschreven. Een vluchtige beschrijving van de literatuur levert een warwinkel van definiëringen en omschrijvingen op ter aanduiding van die delen van het landelijk gebied die onder directe invloed staan van stedelijke concentraties.

In de Engelstalige literatuur treft men onder meer de termen 'urban fringe' en 'rural-urban fringe' aan (Thomas 1974, Blair 1980). In de Duitse literatuur 'Ballungsraum' en 'Verdichtungszone' (Berg 1976, Isbary 1962). In Nederland kent men de begrippen 'overgangsgebied tussen stad en platteland', uitloopruimte, ommeland, stedelijke periferie, stadsrandgebied, stedelijk restgebied, e.d. Soms spreekt men om de benaming wat te nuanceren van de 'limited fringe' en de 'extended fringe'. Ook namen als 'suburban fringe zone', 'urban perifere overgangszone' en 'outlying adjacent zone', komen voor en verder fantasie neologismen als 'rurban fringe', 'rurbanization' en 'slurb' (zie o.a. Kerstens 1979).

De met deze verschillende aangeduide gebieden zijn lang niet altijd goed met elkaar te vergelijken. Hoewel in de omschrijving 'overgangsgebied tussen stad en platteland' de plaats van het overgangsgebied aangegeven is, zijn de grenzen niet duidelijk. Afbakening is afhankelijk van het doel van de studie en van de definiëring van "stedelijk" en "landelijk" - externe differentiatie -. Deze laatste twee begrippen kunnen omschreven worden aan de hand van morfologische, grondgebruiks, sociaal-economische, politiek-administratieve en culturele kenmerken.

De overgangsgebieden kunnen ook beschreven worden aan de hand van de karakteristiek van het gebied zelf - interne differentiatie -, met een duidelijk accent op de ruimtegebruikskennmerken (de Dorschkamp 1981).

De definiëring, die Thomas (1974) geeft voor het overgangsgebied, lijkt globaal gezien een aantal van deze kenmerken te bevatten:

"It is a zone of mixed land - use elements and characteristics in which rural activities and modes of life are in rapid retreat, and into which not only residential, but also commercial, educational, recreational, public service and other largely extensive uses of land are intruding.

In an land-use and often in an administrative sense too the area is only partially assimilated into the growing urban complex".

Nadeel van een omschrijving als deze blijft de onvoldoende mogelijkheid om een scherpe afbakening van het overgangsgebied te

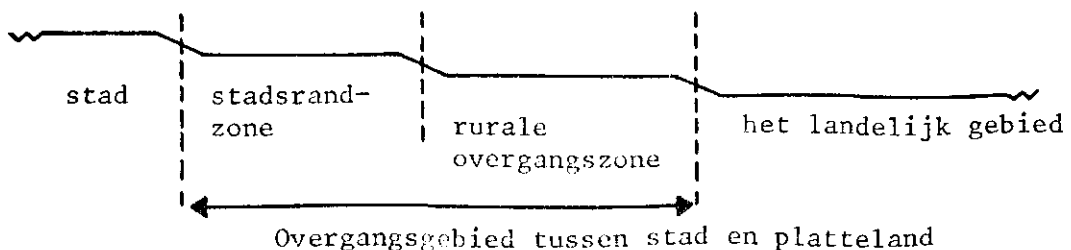
geven. Aan de hand van de definiëring van Thomas zou men kunnen stellen dat grote delen van het landelijk gebied in Nederland onder invloed staan van stedelijke ontwikkelingen en dat deze gebieden dus beschouwd kunnen worden als overgangsgebieden tussen stad en platteland. Bij deze opvatting wordt echter voorbij gegaan aan een belangrijk verschil in intensiteit van stedelijke invloed. Volgens Sparreburg (1974) neemt deze intensiteit alleen al door de toenemende oppervlakte kwadratisch af met de afstand.

Ook blijkt de intensiteit van de invloed van de stad voor verschillende aspecten telkens weer anders te liggen. Zo strekt de sociale invloed van de stad zich bijvoorbeeld verder uit dan de stijging van grondprijs ten gevolge van speculatieve waarde. Zo is de factor planologische onzekerheid beperkt tot een relatief smalle zone rondom de stad terwijl de invloed van de suburbanisatie zich kan uitstrekken tot een hele provincie.

Grofweg genomen zijn er twee belangrijke invalshoeken te onderscheiden:

1. De invalshoek van waaruit men het overgangsgebied benadert als een fysische entiteit. Een fysisch geheel met een gemengd grondgebruik voornamelijk als gevolg van het uitbreiden van de stad en/of stedelijke functies.
2. De invalshoek van waaruit men het overgangsgebied benadert als een sociale entiteit. Een sociaal geheel van sociaal gesegregeerde, economisch bevoorrechte, op de stad georiënteerde mobiele middenklasse gezinnen, gemengd maar niet vermengd met een bezadigde, sociaal diverse, statische, inheemse plattelandsbevolking.

Met behulp van deze invalshoeken kan men overgangsgebieden op verschillende manieren typeren (zie ook de Dorschkamp 1981). Er zijn m.i. 2 hoofdtypen te onderscheiden: De rurale overgangszone en de urbane overgangszone of stadsrandzone.

In de rurale overgangszone hebben de rurale kenmerken de overhand; het is een gebied dat overwegend in agrarisch gebruik is, maar waar de stedelijke invloeden in de ruimste zin van het woord merkbaar zijn. Bauwens (1980) merkt over dit gebied op: "Naarmate de afstand tot de stad groter wordt, neemt het aandeel van de stedelijke elementen en activiteiten over het algemeen af. Zij kunnen

zelfs geheel ontbreken, maar de sociaal-economische en de psychische invloed van het stedelijk gebied blijft invloed uitoefenen".

De stadsrandzone zou ik willen omschrijven als een gebied gelegen aan de rand van de stad waar een hoge mate van multifunctioneel grondgebruik voorkomt en een snelle opeenvolging in de tijd van bestemmingsveranderingen plaatsvindt. Het gebied bezit, zoals dat heet, een planologische reserve-functie. Agrarische elementen en activiteiten zijn in de meeste gevallen restverschijnselen. Het gaat meestal om verspreid gelegen en versnipperde stukken grond, die vroeger of later aan het agrarisch gebruik zullen worden onttrokken.

Thissen (1974) karakteriseert de stadszone voornamelijk via het grondgebruik. Als een van de belangrijkste kenmerken noemt ook hij de heterogeniteit van de stadsrand. Een gemeenschappelijk kenmerk van de meeste niet-agrarische grondgebruikers is de behoefte aan ruimte, waardoor men is aangewezen op de relatief goedkopere gronden in de stadsrand. Deze ruimtebehoefte is te merken aan de omvang van de artefakten, waardoor de stadsrand in het algemeen een grof artefaktieel patroon kent. Zowel agrarische als stedelijke functies komen naast elkaar voor, waarbij de stedelijke functies in hun ruimtelijke structuur vaak sterk afhankelijk zijn van de bestaande of de te verwachten infrastructuur. Vergelijkt men de urbane overgangszone of stadsrandzone met de stad dan heeft de eerste een aantal aantrekkelijke kwaliteiten:

- de aanwezigheid van voldoende ruimte tegen relatief lage kosten
- een goede bereikbaarheid
- een relatief grote ontmenging van functies, waardoor controversen ten aanzien van het milieu beter worden vermeden
- mogelijkheid tot recreatie in de vorm van sportterreinen, wandelpaden, volkstuinen e.d.

Het agrarisch ruimtegebruik draagt ook bij tot de heterogeniteit van de stadsrandzone. Men ziet op korte afstand van elkaar intensieve landbouw en braak liggend land in afwachting van bebouwing. Het is duidelijk dat het beeld van de stadsrandzone sterk afhankelijk is van de ordeningsactiviteit van de overheid. In Nederland met zijn relatief strakke wetgeving op ruimtelijk gebied in vergelijking met bijvoorbeeld Engeland, heeft dat tot gevolg dat veel stadsrandzones een tamelijk ordelijk beeld te zien geven.

Thissen vindt dat de rurale overgangszone beter benaderd kan worden door te letten op sociaal-economische relaties. Een benadering alleen via het grondgebruik zou volgens hem geen oog hebben voor de verstedelijkingsverschijnselen in een landelijk decor. Deze verstedelijkingsverschijnselen zou men moeten zien als het resultaat van door de stad gestelde condities welke van stad en overgangsgebied een functioneel geheel hebben gemaakt. Hoe we die condities moeten zien wordt wellicht duidelijk bij een beschrij-

ving van de verschillende vormen van verstedelijking van het platteland.

De belangrijkste vorm van verstedelijking is de suburbanisatie; de trek uit de steden naar nabijgelegen forensengemeenten (Harms 1980). De invloed van de voortdurend stijgende welvaart op het proces van suburbanisatie is onmiskenbaar. Je zou in dit verband van de grondoorzaak kunnen spreken. Niet alleen leidde deze stijging van de welvaart tot een belangrijke vergroting van het gezinsbudget, daarnaast betekende zij een enorme toename van de vrije tijd. Beide ontwikkelingen leidden ertoe dat steeds meer betekenis werd toegekend aan de activiteit wonen.

Daar kwam bij dat door de toename van de materiële welvaart steeds grotere groepen van de bevolking over een auto konden beschikken, hetgeen een vergroting van de mobiliteit veroorzaakte. De afstand tussen woon- en werkplaats werd minder belangrijk. Dit betekende voor de woningzoekenden een enorme verruiming van de woningmarkt. Buiten de stad wonen werd op grote schaal mogelijk. Ook de zich uitbreidende stedelijke arbeidsmarkt heeft bijgedragen tot een steeds verdergaande urbanisatie van het platteland. Desagrarisatie tot uitdrukking komend in nevenberoepslandbouw en autochtoon forensisme is hiervan het resultaat (Hoekveld 1973, Thissen 1974).

Als laatste vorm van verstedelijking noem ik hier de recreatie. Toenemende welvaart, meer vrije tijd, een toenemende mobiliteit en het scheppen van recreatiemogelijkheden op grote schaal zijn de belangrijkste oorzaken van het feit dat recreatie een steeds belangrijker verstedelijkingsvorm aan het worden is. De bijdragen die delen van het overgangsgebied aan deze expanderende en ruimtelijk uitdijende vrijetijdsmarkt kunnen leveren zijn groot: relatief goedkope diensten in een door stedelingen gewaardeerde omgeving.

In de verschillende studies met betrekking tot overgangsgebieden in Nederland heeft de stadsrandzone de laatste jaren veel sterker in de belangstelling gestaan als object van onderzoek dan de rurale overgangszone of het overgangsgebied an sich. Dat zal voor een belangrijk deel te maken hebben met de tot op heden vrijwel exclusieve belangstelling vanuit cultuurtechnische en geografische hoek voor deze gebieden en de daaruit impliciet voortvloeiende keuze voor één bepaalde benadering.

Bovendien trekken de specifieke stadsrandgebieden de aandacht omdat daar de mengeling van chaos en exclusiviteit een intrigerende aanblik oplevert (Wezenaar 1981). Toch zou die aandacht beter gericht kunnen zijn op het gehele overgangsgebied, omdat daar de overgang van stad naar landelijk gebied samenvalt met een overgang van stadsplanning naar stadsgewestelijke planning.

In het algemeen kunnen overgangsgebieden worden beschouwd als de ruimtelijke uitdrukking van de strijd tussen twee hoofdpunten van het ruimtelijk en sociaal-economisch beleid namelijk het stadsinrichtings- en stadsvernieuwingsbeleid aan de ene kant en het landbouw- en landinrichtingsbeleid aan de andere kant. Bodemeigenschappen, grondwaterpeil en geomorfologie spelen tot nog toe in

het overgangsgebied een vrij overheersende rol bij de totstandkoming van het uiteindelijke resultaat. Naast deze aspecten zou in het planningsproces meer aandacht geschonken kunnen worden aan een aantal sociaal-culturele aspecten zoals houdingen- en waardenoriëntaties, leefbaarheid beroepsbinding e.d.

Het belang van een integrale planning in overgangsgebieden ligt daarin dat juist die gebieden en de mensen die daar wonen te maken krijgen met de sociaal-economische veranderingen van zowel het stedelijk- als agrarisch systeem.

4.2 De te onderscheiden functies in een overgangsgebied

Reeds eerder is betoogd dat het overgangsgebied een hetero-geen karakter heeft. De overgangszone vervult een groot aantal (potentiële) functies. Naast een duidelijk herkenbare agrarische functie, die verderop in het verhaal ook nog uitvoerig ter sprake zal komen, zijn er in de loop der jaren allerlei stedelijke activiteiten tot ontwikkeling gekomen. Deze multifunctionaliteit bepaald in grote mate de herkenbaarheid van de overgangsgebieden. Ze levert echter ook problemen op doordat bijna alle functies een grote behoefte hebben aan ruimte en grond. Dit zorgt voor een aantal sterk met elkaar onderling concurrerende ruimtelijke claims. Als functies van het overgangsgebied kunnen worden genoemd.

Agrarische functie

De land- en tuinbouw vormt in de meeste gevallen de oorspronkelijke functie van het overgangsgebied. De agrarische functie staat in het algemeen onder een druk vanuit de stad. In dit verband kunnen in navolging van Sparenburg (1980) de volgende aspecten genoemd worden.

- In het gemeentelijk bestemmingsplan kan aan het overgangsgebied een agrarische bestemming zijn toegekend met beperkingen, bijvoorbeeld ten aanzien van de intensieve veehouderij en de glastuinbouw.
- In het bestemmingsplan kan aan het overgangsgebied een andere dan een agrarische bestemming zijn toegekend; de realisering van deze bestemming laat echter op zich wachten.
- Onder invloed van de verwachtingswaarde ten aanzien van de grondprijs neemt de mobiliteit van de landbouwgrond af. Agrarische ondernemers houden de grond langer vast. Het proces van bedrijfsvergroting blijft achter bij de ontwikkelingen in gebieden buiten de stedelijke invloedssfeer. Ook investeringen in bedrijfsgebouwen, bedrijfsuitkomsten en dergelijke kunnen achterblijven. Dit zou kunnen inhouden dat de intensiteit van de produktie zou stagneren.
- Door het veelal uitgebreide net van infrastructurele voorzieningen wordt het overgangsgebied gekenmerkt door ongunstige cultuurtechnische omstandigheden en een versnipperd grondgebruik.

- De landbouw wordt vooral in het overgangsgebied een steeds meer gepland element in de ruimtelijke ordening doordat het inzicht groeit dat de landbouw beheerder is van natuur en landschap en ruimte biedt voor recreatie. Hierdoor verliest de ondernemer een zekere mate van vrijheid; hij krijgt een nieuwe functie toebedeeld, waarvoor hij niet of nauwelijks wordt vergoed en die vaak een extra belasting naast zijn agrarische bedrijfsvoering betekent (Berkelmans & Geenen 1980).
- Agrarische ondernemers kunnen vaak hun inkomenspositie aanzienlijk verbeteren door verhuur van (een deel van) hun grond en/of gebouwen ten behoeve van niet-agrarische doeleinden.
- Voor bepaalde agrarische produkten doet zich de mogelijkheid voor van rechtstreekse verkoop aan de consument.

Vestigingsplaatsfunctie voor niet-agrarische activiteiten

Bij het verplaatsen van activiteiten vanuit de stad naar het overgangsgebied spelen zowel economische als milieutechnische redenen een rol (Kloosterboer 1981).

- Doordat de grondprijzen hoger liggen naarmate men dichterbij het centrum komt, zullen bedrijven die economisch aan de stad gebonden zijn, maar geen hoge grondprijs kunnen opbrengen zich bij voorkeur in het overgangsgebied vestigen. Het betreft hier bedrijven die vrij veel ruimte gebruiken en dan per oppervlakte-eenheid een relatief laag rendement hebben: opslagplaatsen, transportondernemingen e.d.
- De ontsluitingssituatie is een ander belangrijke economische factor. Bedrijven die afhankelijk zijn van een goede bereikbaarheid kunnen in de stadsrandzone een aantrekkelijke vestigingsplaats vinden.
- Bepaalde stedelijke activiteiten worden uitgestoten uit de stad doordat deze niet in de stad kunnen worden toegelaten vanwege een teveel aan overlast (vuilstortplaatsen, autosloperijen e.d.).

Al deze functies kunnen in het algemeen een hogere grondprijs dragen dan de agrarische functie en vormen aldus een grote concurrent voor de land- en tuinbouwbedrijven.

Woonfunctie

Het wonen in het landelijk gebied heeft altijd al een grote aantrekkingskracht gehad voor de stedeling. Vergrote welvaart, mobiliteit en bijvoorbeeld ook het zwakker worden van familiebanden maakte het mogelijk deze wens te realiseren. Belangrijkste motieven om in het agrarisch gebied te gaan wonen waren:

- de slechte woon- en leefsituatie in de stad
- de wens om landelijk, in het groen, te gaan wonen
- de relatief lage woonprijs
- het verlangen naar een eigen huis
- de wens om een eigen tuin te hebben

Het overgangsgebied kwam en komt nog steeds voor een groot deel aan deze wensen en verlangens tegemoet. De prijzen van de woningen zijn in doorsnee minder hoog dan voor vergelijkbare woningen in de stad zelf. Men heeft het idee buiten te wonen, terwijl daarbij de voordelen van de stad grotendeels behouden blijven.

Dit suburbanisatieproces dat zich de afgelopen drie decennia heeft voltrokken, heeft de ruimtelijke en sociale consequenties met zich meegebracht, die nu steeds meer op de voorgrond treden. Allereerst een steeds groter wordende, sommige spreken zelfs van een ontoelaatbare (Harms 1980) ruimteconsumptie en daardoor een aantasting van de open gebieden of van gebieden met landschappelijke waarde. Zowel het landelijk gebied als de autochtone bevolking staat onder sterke druk. Men spreekt in dit verband wel van fysieke en mentale verstedelijking van het platteland.

Ten tweede de geleidelijke 'leegloop' van de grote steden door de opkomst van nieuwe kernen met alle gevolgen vandien: daling van het draagvlak van stedelijke voorzieningen, functieverlies van steden als centra van algemene maatschappelijke ontwikkeling, ondermijning van het stadscentrum e.d. Het afremmen van deze 'trek naar het platteland' is de laatste jaren uitgebreid tot een van de belangrijkste doeleinden van het ruimtelijk ordeningsbeleid in ons land. Dat dit beleid tot op heden weinig succesvol is geweest is voor een deel te wijten aan het feit dat het beleid zich in eerste instantie te veel gericht heeft op de schadelijke gevolgen van de suburbanisatie voor de plattelandsgemeenten en het open gebied en niet zozeer de grondoorzaak van het probleem: een slecht woon- en leefklimaat in de grote steden.

Er heeft zich echter de laatste jaren een kentering voltrokken en nu wil men d.m.v. het voeren van een stedelijk herinrichtingsbeleid en een systematische aanpak van de stadsvernieuwing deze migratiestroom indammen.

Infrastructurele voorzieningen

Door de toename van het autogebruik en het daarmee gepaard gaande forensisme is de behoefte aan infrastructurele voorzieningen steeds groter geworden. Rond de steden vinden we dan ook een concentratie van infrastructurele voorzieningen zoals grote in- en uitvalswegen, randwegen, spoorlijnen en kanalen (Berkelmans en Geenen). De belangrijkste gevolgen van de grote concentratie van verkeersvoorzieningen voor het overgangsgebied zijn:

- versnippering van het agrarisch gebied waardoor inrichtingsproblemen ontstaan: Boeren worden afgesneden van hun land en moeten soms grote omwegen maken.
- grotere verkeersintensiteit op de plattelandswegen waardoor conflictsituaties ontstaan tussen landbouwverkeer en ander verkeer. Vaak worden de landbouwwegen als sluiproute gebruikt als gevolg van de congestie op de verkeersknooppunten in het overgangsgebied.
- geluidsoverlast in het overgangsgebied
- doorbreken van de oorspronkelijke landschappelijke structuur

Recreatieve functie

Aan het overgangsgebied wordt een belangrijke functie toegekend voor de recreatie van de stedelijke bevolking. Klerks (1974) hanteert bij de beschouwing van de recreatieve functies van het overgangsgebied de volgende indelingscriteria:

1. Indeling naar de schaal van de elementen.
2. Indeling naar de aard van de activiteiten.

Ten aanzien van het eerste indelingscriterium merkt hij op dat er een aantal stedelijke recreatievoorzieningen zijn die moeilijk binnen de gesloten bebouwing van de stad zelf zijn onder te brengen omdat:

- a. zij in absolute mate te groot zijn; d.w.z. dat de schaal relatief te groot is t.o.v. de schaal van de stad, b.v. sportvelden
- b. het terreingebruik van die voorzieningen meestal te extensief is ten opzichten van het terreingebruik in de stad, met andere woorden: Er zijn elementen die een karakter hebben dat strijdig is met de compactheid en het intensieve terreingebruik van de stad en daardoor in de stadsrandzone thuishoren.

Ten aanzien van het tweede criterium merkt Klerks op dat er een aantal recreatieve activiteiten zijn, die moeilijk of niet in de stedelijke bebouwing zijn onder te brengen omdat de activiteiten er zich niet voor lenen of zelf een niet-bebouwde omgeving behoeven.

- a. activiteiten met extensief terreingebruik
- b. activiteiten die voor anderen hinder opleveren en daarom een zekere isolatie vergen
- c. activiteiten gebonden aan een niet-bebouwde c.q. natuurlijke omgeving.

Landschappelijke functie

Het overgangsgebied heeft eveneens belangrijke landschappelijke functies. Hier zijn ecologische, cultuurhistorische en visuele aspecten aan te onderkennen. Met name de contrastwerking tussen het bebouwde en open gebied is van belang. Ten behoeve van deze contrastwerking verdient de inrichting en het beheer van landbouwgronden veel aandacht. Het landschapsbeeld kan worden aangetast door een ongecontroleerde vestiging van niet-agrarische activiteiten, maar ook door een eenzijdige inrichting ten behoeve van de recreatie (Sparenburg).

In het algemeen worden zaken die niet overeenstemmen met het vertrouwde landschapsbeeld zoals niet-agrarische bedrijfsgebouwen, autosloperijen e.d. als negatief ervaren.

Planologische reservefunctie

Het stadsrandgebied vervult veelal ook een functie als ruimte

voor toekomstige uitbreiding van het stedelijk gebied. In veel streek- en bestemmingsplannen worden niet-agrarische bestemmingen gegeven aan overgangsgebieden, zonder dat voldoende zekerheid bestaat over de realiteitswaarde of de termijn van uitvoering van die plannen. Veel plannen worden op de lange baan geschoven of nooit gerealiseerd omdat de financieringsmogelijkheden ontoereikend zijn. De onzekere planologische situatie die hierdoor ontstaat kan belangrijk nadelige effecten voor boer en tuinder hebben.

4.3 De Haaglanden als overgangszone

Een korte gebiedsverkenning laat zien dat het bestudeerde gebied in het westen van Zuid-Holland ligt en wordt omsloten door de Rotterdamse-, Haagse-, en Leidense agglomeratie. In het gebied liggen de woonkernen Zoetermeer, Zoeterwoude, Stompwijk, Nootdorp, Pijnacker, Delfgauw en Berkel Rodenrijs (zie kaart 1).

In paragraaf 4.2 is gesproken in z'n algemeenheid over het heterogene karakter van een overgangsgebied en de te onderscheiden functies van een dergelijk gebied. In het nu volgende wordt aan de hand van het streekplan nagegaan in hoeverre dit ook voor de Haaglanden geldt.

Nagenoeg het gehele studiegebied ligt in het plangebied van het in 1978 vastgestelde streekplan Zuid-Holland-west. Het Provinciaal bestuur geeft hierin zijn beleidsuitgangspunten weer. De hoofdlijnen van dit beleid stemmen overeen met de in de Derde Nota Ruimtelijke Ordening aangegeven gewenst geachte ruimtelijke structuur die verderop in deze paragraaf nog ter sprake zal komen.

Agrarische functie

Het gebied dat oorspronkelijk uit een aantal meren bestond is in de 17^e eeuw drooggelegd. Deze droogmakerijen werden afhankelijk van de bodemgesteldheid in gebruik genomen als grasland dan wel als bouwland.

Op het ogenblik is het merendeel van de cultuurgrond in gras gelegen. Akkerbouw komt voornamelijk voor in het oostelijk deel van de Haaglanden. Glastuinbouw voornamelijk in het zuidelijk deel en in de omgeving van Berkel-Rodenrijs. Voor een uitvoerige beschrijving van de agrarische functie in de Haaglanden verwijs ik naar paragraaf 5.3, de land- en tuinbouw in de Haaglanden.

Aan de glastuinbouw en de verdere ontwikkeling daarvan wordt in het streekplan hoge prioriteit toegekend. Hiertoe en ter compensatie van de bedrijven die voor andere functies zullen moeten wijken wordt vervangende ruimte aangewezen in de vorm van ontwikkelingszones voor de glastuinbouw.

De glastuinbouwontwikkeling op langere termijn is moeilijk te voorspellen. Door een planmatige ontwikkeling van nieuwe vestigingen zal een verdere versnippering van het landschap voorkomen moeten worden.

Door het toekennen van prioriteit aan de stedelijke-, recreatieve-, en glastuinbouwontwikkeling, komen de akkerbouw en de vee-teelt onder sterke druk te staan. Het streekplan geeft een aantal gebieden aan waar bedrijfsontwikkeling, overigens rekening houdend met bepaalde milieueisen, voortgang moet kunnen vinden. In dit kader kunnen inrichtingsmaatregelen t.b.v. deze sectoren nodig zijn.

Woningbouw en bedrijfsterreinen

De woonkernen in de Haaglanden hebben van oorsprong een agrarisch karakter. Tegenwoordig echter dragen zij kenmerken van forensengemeenten. In het bijzonder geldt dat voor Zoetermeer.

Verschillende processen dragen er toe bij dat in de toekomst de woningvoorraad binnen het studiegebied zal moeten worden uitgebreid. De bevolkingsomvang zal in deze regio nog toenemen. Bij de stadsvernieuwingprocessen in Den Haag en Delft zullen woningen verloren gaan, hetgeen een aanvullende behoefte aan nieuwbouw met zich meebrengt.

Het streekplan biedt in het studiegebied gelegen kernen met uitzondering van Zoetermeer, uitbreidingsmogelijkheden voor de opvang van uitsluitend de eigen bevolkingsgroei. Daarnaast geeft de provincie in het streekplan een aantal nader uit te werken gebieden aan, waarbinnen woningbouw mede ten behoeve van omliggende gemeenten zou kunnen plaatsvinden. Het betreft de bouwlocaties Leidschendam-Noordorp (3.500), Zoetermeer-zuid (4.200) en Delfgauw (5.500). Tussen haakjes is aangegeven de taakstelling voor het aantal te bouwen woningen tot 1990.

Ten aanzien van bestaande bedrijfsterreinen geeft het streekplan een aantal uitbreidingsmogelijkheden en daarnaast een aantal voorkeurslocaties aan voor nieuwe terreinen. Een deel daarvan ligt binnen de als nader uit te werken gebied aangegeven bouwlocaties.

Hoewel de uitbreiding van steden en dorpen in het algemeen als een hard gegeven moeten worden beschouwd kunnen echter ontwikkelingen rond de aanleg van infrastructurele elementen, landschappelijke voorzieningen en glastuinbouwcomplexen mede van invloed zijn op de vestigingsmogelijkheden van stedelijke functies.

Infrastructurele voorzieningen

De eerste ontsluitingswegen vertoonden een nauwe samenhang met het patroon van kaden en vaarten van droogmakerijen. In een later stadium heeft een aantal hoofdverbindingen dit patroon verstoord. Rijkswegen en spoorlijnen doorsnijden nu het gebied in verschillende richtingen en hebben voor een versnippering van het agrarisch gebied gezorgd.

Ik noem hier de snelwegen A4 Den Haag-Amsterdam, A13 Den Haag-Rotterdam, A12 Den Haag-Utrecht, de secundaire wegen S22 en S19 voor de interne en externe ontsluiting van de Haaglanden in Noord-zuid richting en de tertiaire weg T63 tussen Delft en Zoetermeer.

Prognoses op grond van het provinciale verkeers- en vervoersmodel leiden tot de conclusie dat de bestaande wegcapaciteit in de

toekomst in veel gevallen te kort zal schieten. Naast de gehele of gedeeltelijke verbreding van de in het studiegebied gelegen rijks-
wegen geeft het streekplan prioriteit aan een nieuwe hoofdverkeers-
verbinding tussen Leidschendam en Rotterdam-noord. In het struc-
tuurschema Verkeer en Vervoer wordt aan de aanleg van deze A16
minder urgentie toegekend. Verder voorziet het streekplan onder
meer in nadere studies ter verbetering van de verbinding Den Haag-
Zoetermeer, een nieuwe S20, en een verbetering van de verbinding
Delft-Zoetermeer. Vrijliggende fietspaden zullen aangelegd worden
volgens het Provinciaal Fietspadenplan 1977. Deze paden hebben een
belangrijke recreatieve functie.

Naar verwachting zullen in het gebied voorkomende nutsvoor-
zieningen zoals gasleidingen, olietransportleidingen, hoogspan-
ningsleidingen, straalpaden e.d. in de toekomst nog verder worden
uitgebreid.

Recreatieve voorzieningen

Het gebied de Haaglanden kan niet los gezien worden van het
bevolkings- en recreatiepotentieel in het omliggende gebied. In
het westen van het studiegebied is het recreatieschap 's-Graven-
woude in oprichting. Het ligt in het voornemen dit schap met de
daaronder resortterende deelrecreatieschappen te belasten met de
inrichting en het beheer van de regionale recreatiegebieden binnen
dit gebied.

Vooruitlopend op de totstandkoming van het recreatieschap
's-Gravenwoude zijn in het studiegebied activiteiten ontplooid in
het ten noorden van Delft gelegen project "de Delftse Hout", in de
rondom Zoetermeer geprojecteerde groengebieden "Zoetermeer-west",
"Zoetermeer-noordwest" en "Noord-Aa", in het tussen Rijswijk en
Delft gelegen "stadslandschap Rijswijk" en in het project "Vliet-
land" ten oosten van Voorschoten. Opgemerkt dient te worden dat het
bestaande patroon van recreatieve voorzieningen in 's-Gravenwoude
en ook in het hele gebied de Haaglanden een nog steeds nauwelijks
samenhangend geheel vormt.

Recreatieve verbindingsroutes in de vorm van fietspaden van-
uit de steden en tussen de recreatieprojecten onderling zijn nog
slechts in beperkte mate aanwezig.

In het oosten van de Haaglanden maken de Bleiswijkse Zoom en
het Hoge- en Lagebergse Bos deel uit van het recreatieschap de
Rottemeren. De inrichting van dit gebied vindt gestaag voortgang.

Voorts heeft de omgeving van het natuurgebied de Akerdijsche
Plassen recreatieve waarde. De recreatieve mogelijkheden ondervin-
den hier echter wel beperkingen ten gevolge van de natuurweten-
schappelijke betekenis van deze terreinen.

Ten aanzien van het agrarisch gebied zal gestreefd worden
naar een zekere mate van recreatief medegebruik. Het wordt tot
slot o.a. in het streekplan van essentieel belang geacht dat het
in uitvoering nemen van de regionale recreatiegebieden gelijktij-
dig en in samenhang plaatsvindt met enerzijds de verdergaande ver-

stedelijking, anderzijds met de ontwikkeling van het patroon van de groene dooradering.

Natuur en landschapsbehoud

Het behoud van landschappelijke waardevolle elementen en natuurwetenschappelijke waarden verdient uit algemeen maatschappelijk oogpunt nagestreefd te worden (Nota landelijke gebieden 1977). Dit geldt in het bijzonder voor een gebied onder sterke stedelijke druk zoals de Haaglanden. Ten gevolge van omvangrijke functiewijzigingen in het grondgebruik dreigen veel van deze waarden verloren te gaan. Het behouden van deze waarden als gebruiksfuncties vormt een bijdrage in het totstandkomen van een leefmilieu met hoge belevingswaarden (Werkgroep de Haaglanden 1980). Waar mogelijk zal dit behoud daarom nagestreefd dienen te worden. Tevens dienen de gedachten uit te gaan naar de verdere ontwikkeling van deze waarden. Hierop zal verder in deze paragraaf nader ingegaan worden.

De in het gebied voorkomende natuurwetenschappelijke waarden zijn slechts beperkt van omvang. De Akerdijkse Plassen, delen van de Noord Aa en de Rotte-oever en terreinen bij het Delftse Hout en Pijnacker zijn de enige natuurgebieden van betekenis. Dit geldt verder ook voor het weidegebied ten noordwesten van Zoetermeer. Ook de landgoedbossen zijn natuurwetenschappelijk van belang. In het streekplan is het voornemen uitgesproken deze meest waardevolle gebieden uit oogpunt van natuur en landschap d.m.v. aankoop veilig te stellen. In enkele gevallen is dit inmiddels gelukt.

In het voorgaande hebben we gezien dat omvangrijke functiewijzigingen zich zullen gaan voltekken in dit gebied. Dit zal ertoe kunnen leiden dat de historisch gegroeide landschappelijke samenhang tussen verschillende elementen steeds meer verloren gaat. Waar cultuurhistorische waarden daar aanleiding toe geven zal het huidige landschapsbeeld bewaard blijven (Werkgroep de Haaglanden 1980). Landschapsbouw kan bijdragen in versterking van die waarden. Dit geldt ook voor die gebiedsdelen welke als grotere eenheden voor akkerbouw en weidebouw bestemd blijven. Het karakter van de Landschapsbouw in dit gebied zal in belangrijke mate mede bepaald worden door de realisering van een randstadgroenstructuur.

In de derde nota over de Ruimtelijke Ordening en dan met name de Nota Landelijke Gebieden heeft zich de idee ontwikkeld om een Groenstructuur te realiseren in gebieden binnen de stedelijke invloedssfeer van de randstad. Voor de totstandkoming hiervan wordt, naast het realiseren van nieuwe grote projecten, gedacht aan eenvoudige, bij het huidige landschap aansluitende kleine voorzieningen. Voorzieningen vooral ten behoeve van de recreatie, zoals voet- en fietspaden. Hierdoor worden agrarische gebieden dooraderd met elementen, voortkomend uit niet-agrarische doelstellingen. Het landelijk gebied wordt daardoor medegebruikt en er treedt een vorm van verweving van functies op (Biemond 1981).

De agrarische gebieden, al dan niet dooraderd, zullen tezamen

met boscomplexen, landgoederen, natuurgebieden en gebieden ingericht voor de intensieve dagrecreatie, een 'mozaïek' kunnen vormen of zoals de regeringsbeslissing Nota Landelijke Gebieden het noemt, de Randstadgroenstructuur. De volgende functies zijn aan deze structuur toegekend:

1. Het veiligstellen van het landelijk gebied, enerzijds door aan de verstedelijking beperkingen op te leggen en anderzijds door maatregelen ter versterking van de functie van het landelijk gebied.
2. De geleidingsfunctie die het mogelijk maakt de ruimtelijke structuur van de verstedelijking te ondersteunen.
3. Het opnemen van die stedelijke functies, die naar hun aard in de groene ruimte een plaats kunnen krijgen.

Er is in het voorgaande gekeken naar een aantal functies die in de Haaglanden te onderscheiden zijn en die in de toekomst mogelijk afgezwakt of versterkt worden. Daarbij is zeer in het kort aangegeven wat Rijk en Provincie voorstaan in de toekomst bij de inrichting van de Haaglanden.

Dat er sprake is van een complexe problematiek met vooral vanuit de stad een sterke behoefte aan inrichtingsmaatregelen hoeft geen betoog. Hoe boeren en tuinders tegen deze behoefte aan inrichtingsmaatregelen vanuit de stad, tegen deze stedelijke invloed aankijken is onderwerp van studie in het Haaglandenonderzoek. In de loop van het verhaal zal mogelijk een tip van de sluier worden opgelicht.

Het mag in ieder geval duidelijk zijn dat boeren en tuinders een belangrijke bijdrage zullen leveren aan de inrichting van het landelijk gebied binnen de stedelijke invloedssfeer. Hun houding ten aanzien van stedelijke invloed zal daarbij van mogelijke doorslaggevende betekenis zijn voor een snelle en goede realisering en effectuering van al deze plannen.

Bij het LEI-onderzoek lijkt het me wenselijk onderscheid te maken tussen de te onderscheiden urbane en rurale overgangszones in de Haaglanden, onder andere in verband met verschillen in stedelijke druk.

5. LANDBOUW

5.1 Inleiding

Landbouwbeleid is het ingrijpen van het politieke systeem in het functioneren van het economische systeem en wel in een deel hiervan, de sector landbouw. Dit beleid is op zijn beurt veelal een aangepast reageren op wat in het economische systeem gebeurt. Landbouwpolitiek kan men derhalve zien als het resultaat van een continue wisselwerking tussen beide systemen.

Om de gevolgen van de stedelijke uitbreidingen voor de landbouw en de reacties van de betrokken boeren daarop goed te kunnen begrijpen is het noodzakelijk dit proces te beschouwen tegen de achtergrond van de economische ontwikkelingen in Nederland.

5.2 Economische ontwikkelingen in de landbouw

Het economisch systeem werd in de na-oorlogse periode, met name tussen 1950 en 1970 gekenmerkt door een periode van relatief stabiele economische groei in de gehele westerse wereld. Alhoewel in deze groei fluctuaties optraden en men wellicht deze periode in die tijd niet altijd als even stabiel heeft ervaren, moet men hem toch, zeker geprojecteerd tegen de problemen die zich sinds het midden ten aanzien van de ontwikkeling van de prijzen als ten aanzien van de groei van de produktie en de welvaart (Louwes blz. 229).

De periode vlak na de oorlog vertoonde de meest spectaculaire groei. Het produktie-apparaat werd met behulp van Amerikaanse steun hersteld en op gang gebracht. Door de schaarste aan agrarische produkten op de wereldmarkt en de toenemende produktiviteit in de Nederlandse landbouw was er in de eerste na-oorlogse jaren sprake van een zekere welvaart op het platteland in die zin dat het inkomen van boer en tuinder gelijke tred hield met het inkomen in andere beroepssectoren.

In de vijftiger jaren raakte de markt echter verzadigd en raakte de landbouwsector in moeilijkheden. De oorzaak was gelegen in het feit dat de economische groei, gegeven de veel langzamere stijging van de bevolkingsgroei in de westerse landen, zorgde voor een enorme stijging van het inkomen per hoofd van de bevolking. Dit betekende een sterke toename van het goederenpakket waarover men kon beschikken. Echter, het in de wet van Engel neergelegde ervaringsfeit, dat de consument bij een stijgend inkomen relatief meer aan welvaartsgoederen en minder aan de meer noodzakelijke goederen besteed (Delfgouw 1969), heeft voor de landbouw consequenties gehad: het z.g. probleem van de inelasticiteit van de vraag naar landbouwprodukten.

Kort gezegd:

1. Landbouwprodukten gingen relatief gezien een minder groot deel uitmaken van het consumptiepakket.
2. Er trad een verandering op in het voedingspatroon.

Dit hield in dat door het feit dat er grenzen werden gesteld aan de groei van de landbouwproductie, er een re-allocatie van produktiefactoren diende plaats te vinden, wilde men in de landbouw bij benadering inkomenspariteit behouden met overige sectoren.

De landbouwproductie in Nederland heeft zich nog een lange tijd sneller kunnen ontwikkelen, omdat ons land, meer dan andere landen, van de door de totstandkoming van de gemeenschappelijke markt geboden afzetmogelijkheden heeft geprofiteerd en zijn uitvoer naar de overige EC-staten in belangrijke mate heeft weten uit te breiden. Niettemin bleef ook in Nederland de produktiewaarde van de landbouw achter bij de ontwikkeling van het nationaal inkomen (Louwes 1980). Dit maakte een vermindering van arbeidskrachten noodzakelijk met als doel verbetering van de arbeidsproductiviteit per man/vrouw. Het aantal bedrijven is dan ook sterk teruggelopen zoals de volgende cijfers illustreren.

Tabel 5.1 Aantal landbouwbedrijven met hoofdberoep groter dan 1 ha, na 1970 groter dan 10 sbe

	aantal bedrijven in duizenden	1950 = 100
1950	240	100
1960	200	83
1970	152	63
1980	119,5	50
1981	115,5	48

Bron: Louwes blz. 232 + aanvulling
Landbouwcijfers CBS/LEI voor 1981, 1982

Naast verschuivingen in het voortgebrachte pakket goederen en de veranderingen in de wijze waarop deze goederen werden geproduceerd, werden onder druk van o.a. de stijgende lonen, de arbeidsverlichting, de efficiëncyverhoging buiten de landbouw allerlei technologische ontwikkelingen (betere procesbeheersing en mechanisatie) in de landbouw geïntroduceerd.

Deze ontwikkelingen leidden tot een uitbreiding van de productie die de mogelijkheden van de markt vaak overschreed met als gevolg een voortdurende druk op de prijzen en productieoverschotten in sommige sectoren waardoor het proces van herallocatie werd versterkt.

Enerzijds poogden de boeren de hoeveelheid arbeid tot het minimum te reduceren om een zo hoog mogelijke arbeidsproduktiviteit te realiseren en daarmee een voldoende arbeidsinkomen. Zo werd op veel bedrijven de hoeveelheid arbeid tot het minimum van één man teruggebracht. Anderzijds probeerde men door vergroting van de bedrijfsoppervlakte tot een verdere produktieverhoging te komen. Echter de mogelijkheden daartoe zijn in Nederland beperkt. Weliswaar is de hoeveelheid grond die jaarlijks vrijkomt door bedrijfsbeëindiging groter dan de hoeveelheid grond die onttrokken wordt door de uitbreiding van het urbane ruimtebeslag, maar er is, gemiddeld gesproken nog een achterstand in bedrijfsgrootte in te halen ten opzichten van de bedrijfsgrootte die onder de huidige landbouwpolitieke randvoorwaarden optimaal kan worden aangemerkt (Hellinga 1980).

Uitbreiding van de produktiefactoren voor het vergroten van de arbeidsproduktiviteit richt zich dan ook op het intensiveren van het bodemgebruik en op de grondgebonden produktie, op meer kunstmest en krachtvoer, op hogere produktiviteit van gewassen en vee. Kenmerkend voor deze ontwikkeling is de omvangrijke aankoop van veevoedermiddelen en van daartoe geëigende grondstoffen voor de intensieve veehouderij elders.

Het paradoxale van deze situatie is dat enerzijds vrijwel alle grondgebruikers in de land- en tuinbouw streven naar meer grond, terwijl men zich anderzijds steeds meer de noodzaak tot een zekere beheersing, zo niet beperking van de produktie gaat realiseren. Echter de vraag naar de gewenste aard en omvang van de landbouwproduktie komt men m.i. te weinig tegen in discussies over de toekomst van het landelijk gebied.

Hellinga heeft bij diverse gelegenheden gepleit voor het bepalen van het areaal landbouwgrond dat voor de landbouw nodig is, zodat eens duidelijk zou worden hoeveel rek er in het landbouwareaal zit voor andere bestemmingen zoals recreatie en landschapsbouw.

Een duidelijk antwoord op deze vraag is tot op heden niet gegeven. De oorzaak is waarschijnlijk gelegen in de grote verscheidenheid van de landbouwsector die veel raakvlakken heeft met andere sectoren. Verder moet rekening gehouden worden met de vele functies van de landbouw: als producent van voedsel, als verschaffer van werkgelegenheid, als beheerder van natuur en landschap e.d. Vooral deze laatste functie is de laatste jaren in toenemende mate van belang geweest bij het formuleren van een beleid ten aanzien van het landelijk gebied.

De wens tot natuur- en landschapsbehoud lijkt te leiden tot een bevrozing van het grondgebruik in bepaalde gebieden in de situatie van de jaren zeventig, alle mooie verhalen over een overgang van een statische naar een dynamische planning ten spijt. Nog nooit is er een zo duidelijk beleid gericht op behoud en conservering geweest.

Veel opvattingen over de toekomst van het landelijk gebied gaan uit van de gedachte dat de boer en tuinder zich positief zal

opstellen ten aanzien van het behoud van natuur- en landschapswaarden.

Degenen die dit voorstaan, onderkennen echter onvoldoende dat de verhouding tussen de kosten van mechanisering en modernisering enerzijds en het nagestreefde inkomen anderzijds voor een groot deel bepalend zijn voor de beslissingen die de boer en tuinder neemt ten aanzien van de inrichting van het bedrijf en het gebruik van zijn grond m.a.w.: ze miskennen het gegeven dat wat de boer met de natuur en het landschap op zijn bedrijf doet voornamelijk wordt ingegeven door bedrijfseconomische motieven.

Resumerend kunnen we stellen dat in het economisch systeem een snelle ontwikkeling en groei heeft plaatsgehad met als consequenties voor de sector landbouw: een minder snel groeiende vraag, een duurder worden van arbeid en een snelle invoering van technologische vernieuwingen, resulterend in een sterke afname van de hoeveelheid ingezette arbeid en een sterke toename van de factor kapitaal. Dat deze ontwikkelingen vaak diep hebben ingegrepen en nog ingrijpen in het sociale leven op het platteland laat zich raden. Het in snel tempo verdwijnen van veel kleine boeren en bijna alle landarbeiders heeft gezorgd voor een ontvolking van veel kleine dorpen met alle consequenties van dien voor de leefbaarheid van het platteland (Groot 1972).

Veel boeren en tuinders moesten ook hun instelling ten aanzien van arbeid wijzigen. Zij werden steeds meer hun eigen arbeider, overtrokken gezegd "slaaf op hun eigen bedrijf". Velen zagen en zien de technische vooruitgang, de schaalvergroting het steeds weer opnieuw moeten investeren, zeker nu in een tijd van een stagnerende economie, niet als uitdaging, maar als een deelname aan een zwemwedstrijd, waarin het steeds moeilijker wordt om je hoofd boven water te houden.

Aan de andere kant lijkt, om met Hellinga te spreken, echter ook de veronderstelling gewettigd, dat er een nieuwe generatie boeren en tuinders is opgestaan, die een attitude heeft die hen receptief doet staan ten opzichte van de mogelijkheden van techniek en toegepaste wetenschap en die hen ook in staat stelt deze mogelijkheden te hanteren. Of dit zo is, is echter in onvoldoende mate onderzocht. Evenmin is voldoende bekend over de regionale verschillen. Een van de doeleinden van het LEI-onderzoek in de Haaglanden is hierover meer te weten gekomen.

5.3 Landbouw in de Haaglanden

De bedoeling van deze paragraaf is een beknopt overzicht te geven van de ontwikkelingen in de land- en tuinbouw in de Haaglanden voor de periode 1971-1980.

Aan de hand van een aantal ingangen zal nagegaan worden hoe de agrarische structuur in dit gebied kan worden gekenschetst in vergelijking met heel Nederland. Verder zal bekeken worden hoe de

structuur en de ontwikkelingen zijn geweest voor de glastuinbouw en de rundveehouderij afzonderlijk, als de twee meest voorkomende bedrijfstypen in dit gebied. Daarbij zal onderscheid gemaakt worden tussen gebieden met een agrarische bestemming en gebieden met een niet-agrarische bestemming. Dit onderscheid is gebaseerd op inventarisaties door het I.C.W. en de P.P.D. De niet-agrarische gebieden zijn die gebieden, die volgens een bestemmingsplan in 1971 of 1980 een stedelijke of recreatieve bestemming hadden en/of in 1980 aan het agrarisch gebruik waren onttrokken.

Voor een uitvoerige analyse verwijs ik naar de uitkomsten van deel A van het Haaglandenonderzoek dat naar verwachting eind 1982 in concept gereed komt.

Een kort overzicht van de gebruikte begrippen:

- Een hoofdberoepsbedrijf is een bedrijf waarvan het bedrijfs-
hoofd meer dan de helft van zijn arbeidstijd aan zijn eigen
agrarisch bedrijf besteed. In de tabellen zal dit worden aan-
geduid met A en B bedrijven. Indien in het volgende wordt ge-
sproken over alle bedrijven dan vallen hieronder naast de A
en B bedrijven ook de zogenaamde
C-bedrijven - minder dan de helft van de arbeidstijd wordt
besteed aan het eigen bedrijf
D-bedrijven - rustende agrariërs met grondgebruik en/of vee
S-bedrijven - speciale of afwijkende bedrijven
- Een standaardbedrijfseenheid (sbe) is een eenheid waarin de
omvang van een agrarisch bedrijf en van de afzonderlijke pro-
ductie-inrichtingen binnen een bedrijf worden gemeten. Het
aantal sbe per ha van een gewas of per dier is daarbij even-
redig met de per ha/dier toegerekende factorkosten (arbeid,
rente en nettopacht) in een basisperiode bij een doelmatige
bedrijfsvoering en onder genormaliseerde omstandigheden.
- Als er in de tabellen staat vermeld "agrarisch" respectieve-
lijk "niet-agrarisch" dan wordt daarmee bedoeld, die bedrij-
ven die liggen in een gebied waarop een agrarische respectie-
velijk niet-agrarische bestemming rust.

Tabel 5.2 De ontwikkeling van het aantal bedrijven in de Haaglan-
den

	1971	1980	% p.j.
Haaglanden totaal aantal bedrijven	1.732	1.513	-1,5
Nederland totaal aantal bedrijven	178.620	144.994	-2,3
Totaal aantal bedrijven agrarisch	1.431	1.337	-0,8
Totaal aantal bedr. niet-agrarisch	301	176	-5,8
Totaal aantal bedrijven glastuinbouw	843	776	-0,9
Totaal aantal bedr. rundveehouderij	627	525	-2,0
Glastuinbouw agrarisch AB	753	724	-0,4
Glastuinbouw niet-agrarisch AB	67	28	-9,2
Rundveehouderij agrarisch AB	396	318	-2,4
Rundveehouderij niet-agrarisch AB	69	38	-6,4

In de Haaglanden neemt het aantal bedrijven in zijn totaliteit minder snel af dan in de rest van Nederland. Dat is toe te schrijven aan de ontwikkeling van het aantal glastuinbouwbedrijven in gebieden met een agrarische bestemming. De zeer geringe daling aldaar wordt onder meer veroorzaakt door de vestiging van glastuinbouwbedrijven in de B-driehoek (Berkel-Bergschenhoek-Bleiswijk), die gedeeltelijk binnen het studiegebied ligt.

Tabel 5.3 De ontwikkeling van het areaal cultuurgrond in de Haaglanden

	1971	1980	% p.j.
Totaal cultuurgrond Haaglanden	12.517	10.681	-1,8
Totaal cultuurgrond Nederland	2.127.570	2.020.225	-0,6
Totaal cultuurgrond agrarisch	9.731	9.123	-0,7
Totaal cultuurgr. niet-agrarisch	2.786	1.558	-6,3
Glastuinbouw ABCD (ha)	1.134	1.161	+0,2
Rundveehouderij ABCD (ha)	8.150	7.130	-1,2
Glastuinbouw agrarisch AB	1.022	1.092	+0,7
Glastuinbouw niet-agrarisch AB	79	38	-7,8
Glastuinbouw totaal AB	1.101	1.129	+0,2
Rundveehouderij agrarisch AB	6.340	5.788	-1,0
Rundveehouderij niet-agrarisch AB	983	516	-6,9
Rundveehouderij totaal AB	7.323	6.304	-1,6

Zo goed als in Tabel 5.2 zichtbaar was dat in gebieden met een niet-agrarische bestemming het aantal bedrijven sneller afneemt dan in gebieden met een agrarische bestemming, zo goed is in tabel 5.3 zichtbaar dat dit evenzo geldt voor het areaal cultuurgrond.

Dit is een logisch gevolg van het feit dat in de niet-agrarisch bestemde gebieden nu eenmaal meer bedrijven worden opgeheven of meer cultuurgrond wordt onttrokken vanwege het realiseren van deze niet-agrarische bestemming.

Voor de glastuinbouw was er in deze periode 1971-1980 een geringe toename van het areaal cultuurgrond. Deze toename is volledig op het conto van de hoofdberoepsbedrijven toe te schrijven. In de glastuinbouwsector zijn vrijwel geen nevenberoepsbedrijven.

Voor de rundveehouderij is de afname voor de hoofdberoepsbedrijven echter groter dan voor het totaal aantal bedrijven. Nam het aantal nevenberoepsbedrijven in de rundveehouderij absoluut en relatief gezien toe, dit geldt ook voor het areaal cultuurgrond dat voor deze bedrijven met 180 ha toenam (zie tabel 5.2 en 5.3). In de rundveehouderij is dus meer sprake van "een aangepaste bedrijfsvoering" dan in de glastuinbouw.

De gemiddelde oppervlakte per bedrijf nam berekend over alle bedrijven in de Haaglanden in de periode 1971-1980 af van 7,21 ha tot 7,05 hectare. Dit heeft te maken met de verschuiving die in de Haaglanden optreedt in de richting van bedrijfstypen met extensievere grondgebruiksvormen naar bedrijven met intensievere grondgebruiksvormen (zie tabel 5.4).

Tabel 5.4 Ontwikkeling bedrijfsoppervlakte in de Haaglanden (ha/bedrijf)

	1971	1980	% p.j.
Haaglanden ABCD	7,21	7,05	-0,2
Nederland ABCD	11,9	13,0	+1,7
Glastuinbouw Haaglanden ABCD	1,35	1,50	+1,2
Glastuinbouw Westland ABCD	1,41	1,55	+1,1
Rundveehouderij Haaglanden ABCD	14,1	17,4	+2,4
Rundveehouderij Nederland ABCD	12,3	20,0	+5,6
Glastuinbouw agrarisch AB	1,36	1,51	+1,2
Glastuinbouw niet-agrarisch AB	1,18	1,36	+1,6
Rundveehouderij agrarisch AB	16,0	18,2	+1,3
Rundveehouderij niet-agrarisch AB	14,2	13,6	-0,5

In het algemeen wordt in de literatuur (Munton 1974, Sparenburg 1980, Kloosterboer 1981) de verwachting uitgesproken dat de gemiddelde bedrijfsoppervlakte in overgangsgebieden kleiner zou zijn en minder snel zou groeien dan in gebieden die onder minder sterke stedelijke druk staan. Als oorzaak wordt genoemd het verloren gaan van cultuurgrond en de geringe mogelijkheid om grond bij te kopen. Uit tabel 5.3 is gebleken dat dit niet gold voor de glastuinbouw in de Haaglanden, maar wel voor de rundveehouderij.

Ten aanzien van de bedrijfsgrootte-ontwikkeling laat tabel 5.4 zien dat de rundveehouderij in de Haaglanden duidelijk achterblijft bij de landelijke ontwikkeling in de rundveehouderij. In gebieden met een niet-agrarische bestemming daalde de gemiddelde bedrijfsgrootte zelfs. Dit duidt erop dat de sterk grondgebonden bedrijfstakken (zoals de rundveehouderij) in gebieden binnen stedelijke invloedssfeer en zeker in gebieden met een niet-agrarische bestemming weinig mogelijkheden hebben tot bedrijfsvergroting.

Dit in tegenstelling tot de glastuinbouw waar de gemiddelde bedrijfsoppervlakte in gebieden met een agrarische bestemming zelfs minder sterk gegroeid is dan in gebieden met een niet-agrarische bestemming. De gemiddelde bedrijfsgrootte was in 1980 in laatstgenoemde gebieden nog wel iets kleiner dan in gebieden met een agrarische bestemming.

Tabel 5.5 Ontwikkeling produktieomvang per bedrijf (sbe/bedrijf)
in de Haaglanden

	1971	1980	% p.j.
Haaglanden ABCD	168	249	+4,5
Nederland	99	151	+4,8
Glastuinbouw Haaglanden ABCD	238	361	+4,7
Glastuinbouw Westland ABCD	211	355	+6,0
Rundveehouderij Haaglanden ABCD	95	137	+4,1
Rundveehouderij Nederland ABCD	69	134	+7,6
Glastuinbouw agrarisch AB	245	369	+4,7
Glastuinbouw niet-agrarisch AB	218	385	+6,5
Rundveehouderij agrarisch AB	122	169	+3,7
Rundveehouderij niet-agrarisch AB	103	121	+1,8

Naast de oppervlakte van de bedrijven is ook de produktieomvang van belang om de agrarische ontwikkeling in een gebied te beschrijven. De produktieomvang van de bedrijven in de Haaglanden is groot in vergelijking met de situatie in geheel Nederland. Dit komt door het grote aantal glastuinbouwbedrijven in het studiegebied. Het beeld van het voorgaande wordt voor wat betreft de rundveehouderij ook hier bevestigd. De produktieomvang van deze bedrijfstak blijft qua groei achter bij het landelijk cijfer en dit geldt in versterkte mate voor die rundveehouderijbedrijven die in gebieden liggen met een niet-agrarische bestemming.

Iets dergelijks is ook voor de glastuinbouw zichtbaar: De groei in produktieomvang in de Haaglanden blijft enigszins achter bij de groei in produktieomvang in het Westland. De niveauverschillen zijn echter gering. In hoeverre voor beide bedrijfstakken sprake is van een inhalen van een achterstand of van een werkelijke tendens tot voorbijstreven is met behulp van deze cijfers niet aan te geven.

De produktie per hectare geeft inzicht in de intensiteit van het grondgebruik van de land- en tuinbouw in een gebied. Een moderne land- en tuinbouw zal een hoge produktiviteit per hectare vertonen.

Er is voor de Haaglanden als totaal een duidelijke stijging in de produktie per hectare te constateren. Deze is zo hoog omdat in vergelijking met heel Nederland de Haaglanden percentueel meer glastuinbouwbedrijven heeft, die zorgen voor dat hoge niveau en die forse stijging van de produktieomvang. Echter als we gaan vergelijken per bedrijfstak dan blijkt dat de groei in produktieomvang in de Haaglanden voor de glastuinbouw en de rundveehouderij enigszins achterblijft bij de groei in produktieomvang voor de glastuinbouw in het Westland respectievelijk de rundveehouderij in heel Nederland.

Tabel 5.6 De ontwikkeling van de intensiteit van het grondgebruik in de Haaglanden (sbe/ha)

	1971	1980	% p.j.
Haaglanden ABCD	23	35	+4,8
Nederland ABCD	8,3	10,8	+3,0
Glastuinbouw Haaglanden ABCD	177	241	+3,5
Glastuinbouw Westland ABCD	149	222	+4,7
Rundveehouderij Haaglanden ABCD	6,8	7,9	+1,7
Rundveehouderij Nederland ABCD	5,6	6,7	+2,0
Glastuinbouw agrarisch AB	181	245	+3,4
Glastuinbouw niet-agrarisch AB	185	284	+4,9
Rundveehouderij agrarisch AB	7,6	9,3	+2,3
Rundveehouderij niet-agrarisch AB	7,2	8,9	+2,3

Toch is in de Haaglanden de intensiteit van het grondgebruik in 1980 nog belangrijk hoger dan in beide vergelijkingsgebieden. Men kan dus hooguit spreken van een iets tragere groei van de produktieomvang in de Haaglanden. Opmerkelijk is ook hier weer, dat in gebieden met een agrarische bestemming de glastuinbouw een duidelijk geringere groei kent van de intensiteit van grondgebruik dan in gebieden met een niet-agrarische bestemming. Was er in 1971 sprake van een gering verschil, in 1980 was dit verschil toegenomen tot zo'n 40 sbe/ha.

Voor de rundveehouderij was de groei in agrarisch- en niet-agrarisch bestemde gebieden gelijk; wel lag de intensiteit in laatstgenoemde gebieden absoluut gezien op een lager niveau.

De produktieomvang per arbeidskracht is een maatstaf voor de intensiteit van de produktie en een mogelijke aanwijzing voor de inkomensvorming. Deze maatstaf is er echter één met tekortkomingen: Tot de vaste mannelijke arbeidskrachten worden alleen mannelijke arbeidskrachten gerekend, die regelmatig meer dan 15 uur per week werken. Vrouwelijke arbeidskrachten vallen hierdoor buiten de berekening, evenals losse arbeidskrachten, terwijl die vooral in de glastuinbouw wel van belang zijn. Helaas zijn voor deze ingang wat minder vergelijkbare cijfers beschikbaar. Verder variëren de inkomens sterk van bedrijfstype tot bedrijfstype en van bedrijf tot bedrijf.

In 1971 was de produktieomvang per vaste mannelijke arbeidskracht in de Haaglanden nog groter dan in Nederland doch in 1980 had het landelijk gemiddelde dat van de Haaglanden ingehaald. Voor de rundveehouderij in de Haaglanden is een soortgelijke tendens zichtbaar indien we deze bedrijfstak vergelijken met die in de Alblasserwaard (cijfers voor heel Nederland helaas niet beschikbaar).

Ook voor de glastuinbouw ligt, als we de Haaglanden vergelijken met het Westland, de produktieomvang per vaste mannelijke arbeidskracht een stuk lager.

Tabel 5.7 Ontwikkeling produktieomvang per vaste mannelijke arbeidskracht (sbe/v.m.a.k.)

	1971	1980	% p.j.
Haaglanden ABCD	91	112	+2,3
Nederland ABCD	76	115	+4,7
Glastuinbouw Haaglanden ABCD	99	120	+2,2
Glastuinbouw Westland ABCD	113	142	+2,6
Rundveehouderij Haaglanden ABCD	80	101	+2,6
Rundveehouderij Alblasserwaard ABCD	77	107	+3,7
Glastuinbouw Haaglanden AB	99	121	+2,2
Rundveehouderij Haaglanden AB	85	121	+4,0
Haaglanden AB agrarisch	96	119	+2,4
Haaglanden AB niet-agrarisch	92	125	+3,5

In paragraaf 4.2 is gesproken over het achterblijven van investeringen in het overgangsgebied en de mogelijk daaruit voortvloeiende lagere produktiviteit per arbeidskracht in vergelijking met elders. Deze tendens lijkt in de Haaglanden zichtbaar te zijn. Frappant is overigens wel dat de produktieomvang per vaste mannelijke arbeidskracht in de gebieden met een niet-agrarische bestemming door een grotere groei gekenmerkt wordt in de periode 1971-1980 en bovendien een hoger niveau kent in 1980 dan in gebieden met een agrarische bestemming. Dit lijkt in tegenspraak met het voorgaande. De oorzaak kan door een gebrek aan gegevens (opsplitsing in glastuinbouw en rundveehouderij is niet mogelijk) moeilijk achterhaald worden.

Concluderend dient te worden opgemerkt, dat - gezien de relatief geringe verschillen tussen de agrarische- en niet-agrarische gebieden - het nog de vraag is of in gebieden met een niet-agrarische bestemming niet een evenredige of sterkere groei heeft plaatsgehad.

De gevonden stagnatie met name in de rundveehouderij is waarschijnlijk geheel toe te schrijven aan de onttrekking van cultuurgrond. De invloed van planologische onzekerheid is hiermee niet gemeten. De gehanteerde verdeling in deelgebieden met een agrarische bestemming en een niet-agrarische bestemming biedt m.i. onvoldoende mogelijkheden om het aspect planologische onzekerheid goed te analyseren. Het is wenselijk de verschillen in planontwikkeling tussen de te onderscheiden deelgebieden op een meer gedetailleerde wijze te onderzoeken, hetgeen ook in de bedoeling ligt van de LEI-onderzoeken.

6. PERCEPTIE VAN EEN AANTAL ONTWIKKELINGEN IN GEBIEDEN BINNEN STEDELIJKE INVLOEDSSFEER DOOR BOER EN TUINDER

6.1 Invloed van de stad op de landbouw

In deze paragraaf wordt ingegaan op de mogelijke gevolgen van het verstedelijkingsproces voor de agrarische structuur in overgangsgebieden en dan met name in de Haaglanden. De hierin weergegeven indeën en ontwikkelingen zijn gebaseerd op eerdere onderzoeken en de gehouden interviews.

Verstedelijking is een proces, teweeggebracht door maatschappelijke structuurveranderingen waardoor gebieden met een oorspronkelijk landelijk aanzien en een agrarische bestaansstructuur en samenlevingsvorm geleidelijk aan of schoksgewijze een min of meer stedelijk karakter gaan krijgen. Het is een proces dat vanuit verschillende gezichtspunten beschouwd, verregaande consequenties heeft voor de ontwikkeling van het landelijk gebied. Diverse auteurs (Hiemstra 1977, Kerstens 1981 e.a.) zijn van mening dat de landbouw in gebieden die sterk onder stedelijke druk staan, specifieke ontwikkelingen vertoont. Dit heeft geleid tot het opstellen van een aantal veronderstellingen:

1. De eerste veronderstelling is dat de onzekerheid ten aanzien van de toekomst van gebieden die onder sterke stedelijke druk staan er toe leidt dat de agrariërs in deze gebieden minder ontplooiingsmogelijkheden zouden hebben.
2. De tweede veronderstelling is dat daardoor in gebieden onder stedelijke druk, een negatief selectieproces optreedt onder de agrariërs wat mede bijdraagt tot het stagneren van de agrarische produktie.
3. De derde veronderstelling is dat de agrarische structuur in deze gebieden verandert doordat agrariërs zich hier meer richten op bepaalde specifieke bedrijfspvormen en eventuele niet-agrarische nevenactiviteiten.

Het Haaglandenonderzoek is gericht op de vraag hoe agrariërs in overgangszones dit soort gebieden waarderen, hoe zij nieuwe ontwikkelingen percipiëren, en hoe zij zich opstellen t.o.v. de door hen zelf gesignaleerde situaties en ontwikkelingen. Dit is ook een reden geweest om in de oriënterende fase van dit onderzoeksproject een aantal open interviews op te nemen teneinde:

- a. beter op de hoogte te komen van relevante ontwikkelingen in het gebied
- b. een meer geconcretiseerd overzicht te krijgen van de gedragbepalende sociaal-structurele, sociaal-culturele en situationele factoren
- c. methoden om dit te onderzoeken aan te geven.

De drie hiervoor geformuleerde veronderstellingen zijn mede een belangrijk uitgangspunt geweest bij de interviews. Aan de hand van deze veronderstellingen zijn een aantal onderzoeksvragen opgesteld die tijdens het gesprek al dan niet geïnitieerd door de interviewer ter sprake zijn gebracht.

- Hoe zien boer/tuinder zelf hun situatie in de nabijheid van de stad?
- Welke factoren worden door hen als van invloed beschouwd op ontwikkelingen in de land- en tuinbouw in hun omgeving?
- Hoe hebben boer/tuinder gereageerd op de door hen waargenomen ontwikkelingen?
- Wat is de verwachting t.a.v. toekomstige ontwikkelingen in hun gebied?

Alvorens in te gaan op de uitkomsten van dit oriënterende onderzoek is het voor de duidelijkheid noodzakelijk een aantal invalshoeken te onderscheiden volgens welke de stad invloed uitoefent op de land- en tuinbouw. Blair (1980) onderscheidt de volgende vier mogelijkheden:

1. Invloed van de stad als een afzetmarkt voor agrarische producten.

Von Thünen heeft zich reeds in het begin van de vorige eeuw als een der eersten bezig gehouden met de relatie agrarische produktie en de ligging ten opzichte van de stad als afzetmarkt.

Heel in het kort komen de grondgedachten van zijn theorie hier op neer, dat de agrariër streeft naar maximalisatie van zijn winst, dat hij zijn produkten afzet in de stad en dat de transportkosten door de boer worden gedragen.

Deze transportkosten nemen toe met de afstand tot de stad en wel sneller naarmate het produkt volumineuzer is of naarmate de kwaliteit van het produkt gedurende het transport sterker afneemt (b.v. tuinbouwprodukten). Dicht bij de stad zouden daarom de volumineuze en kwetsbare produkten moeten worden verbouwd.

Dit beeld is natuurlijk in de tijd enigszins vervaagd. In een moderne economie lopen de transportlijnen niet rechtstreeks van het landbouwbedrijf naar de stad, maar vindt de afzet van landbouwprodukten plaats via een veiling of verwerkende industrie. Nog steeds kan echter worden gesteld dat de grotere tuinbouwgebieden zich in het algemeen in de nabijheid van stedelijke concentraties zullen ontwikkelen.

2. Invloed van de stad als gebruiker van agrarische produktiefactoren.

Grond, arbeid en kapitaal zijn produktiefactoren die door de stad zijn opgeslokt voor eigen gebruik.

Voor al het niet-agrarisch grondgebruik is sterk toegenomen: steden en dorpen werden in een snel tempo uitgebreid met nieuwe woon- en industriegebieden, vele kilometers wegen en

leidingen werden over het land uitgerold en her en der werden gebieden ingericht voor de recreërende mens (Kamphuis 1981). Verder bieden de steden relatief gezien veel werkgelegenheid, waardoor het nog steeds voortdurende verlies aan arbeidskrachten in de agrarische sector de plattelandsbevolking in de nabijheid van de steden minder sterk treft dan in verder afgelegen gebieden.

3. Als derde vorm valt te onderscheiden de invloed die het resultaat is van interactie tussen boeren en plattelanders aan de ene kant en stedelingen, forensen en hun urbane manier van leven aan de andere kant. Deze invloed is zeer veelomvattend en kan resulteren in een wijziging van gedrag en houding van plattelanders, maar ook in wijzigingen in de consumptie- en produktiesfeer b.v. door de rechtstreekse verkoop van producten aan huis.
4. Als laatste mogelijke invloed kan worden genoemd het effect van planning door een locale, regionale of nationale bestuurslaag, die doordat stedelingen in deze organen gestalsmatig in de meerderheid zijn, rechtstreeks via maatregelen die liggen in de beleidssfeer invloed kunnen uitoefenen op agrariërs, b.v. door een beleid gericht op conservering van een bestaand landschap of de verhoging van de aardgasprijs.

Naast deze vier vormen van verstedelijking die in de literatuur worden onderscheiden is de invloed van de stad op de land- en tuinbouw verder nog afhankelijk van:

- de afstand tussen stad en platteland
- grootte van de stad qua inwonertal
- het economisch ontwikkelingsstadium van de stad d.w.z. de koopkracht van de inwoners van de stad. Deze bepaalt o.a. de mobiliteit en de afname van hoeveelheid en soort agrarische produkten.

In zijn algemeenheid kunnen we spreken van de volgende vier kenmerken van verstedelijking (zie paragraaf 4.1).

1. Sociaal-economische verstedelijking die optreedt als gevolg van een toenemende differentiëring van het agrarisch produktieproces. Bepaalde werkzaamheden zijn of worden afgestoten o.a. de toeleverende en verwerkende industrie zijn tegenwoordig min of meer stedelijke activiteiten.
2. Fysiek-morfologisch of ruimtelijke verstedelijking die het makkelijkst zichtbaar, tastbaar en meetbaar is. Men treft haar aan waar woon- en werkforensen zijn, waar industrie zich op het platteland vestigt, kortom daar waar niet-agrarische ruimtegebruiksvormen in het landschap verschijnen.
3. Sociaal-psychologische of culturele verstedelijking. Veranderingen op het platteland als gevolg van intensievere contac-

ten met de urbane wereld, de enorm vergrote communicatiemogelijkheden, uitbreiding van de media, toegenomen mobiliteit, hebben ervoor gezorgd dat het agrarisch karakter van het platteland snel is afgenomen. Het agrarisch cultuurpatroon heeft plaatsgemaakt voor een meer stedelijk cultuurpatroon.

4. Politiek-administratieve verstedelijking. Het platteland is bestuurlijk ondergeschikt gemaakt aan de stad. Veel dorpen bevinden zich als gevolg van suburbanisatieverschijnselen in een overgangsstadium (van agrarisch naar urbaan). Door die overgang is er sprake van een machtsvacuum, bestuurlijk gezien, dat gemakkelijk door stedelingen kan worden opgevuld. Ook op landelijk niveau is iets dergelijks zichtbaar. Het groene front is niet meer de land- en tuinbouw maar de natuurminnaars e.d.

Als we nu kijken welke voor- en nadelen de boer in het overgangsgebied als gevolg van deze verstedelijkingsproces een ondervindt dan komen we tot de volgende niet uitputtende opsomming.

Positieve effecten:

- directe verkoop van agrarische producten aan de consument
- verhuur van grond en/of gebouwen voor niet-agrarische doeleinden. Inspelen op de recreatieve vraag.
- meer vrijheid van handelen
- grotere kans op werkgelegenheid buiten de landbouw
- hoger niveau van dienstverlening, meer mogelijkheden om gebruik te maken van sociale en culturele faciliteiten
- mogelijkheden om goedkoop land te huren, daar de grond snel een stedelijke bestemming kan krijgen
- mogelijkheden tot speculatie

negatieve effecten

- onzekerheid over toekomst bedrijf
- problemen bij het kopen van landbouwgrond, te duur
- landverlies aan stedelijke functies, wonen, verkeer
- verontreinigingen, storten van afval, problemen met watervoorziening
- intensief gebruik van wegen en paden
- vernielingen, oogstschade, diefstal
- klachten over stank en lozing, bio-industrie
- hinder van luchtverontreiniging door industrie
- hogere lonen voor landarbeiders

De gesprekken waren er op gericht na te gaan in hoeverre boer en tuinder deze verstedelijkingsprocessen en de daaruit voortvloeiende voor- en nadelen percipiëren en waarderen.

Als belangrijkste punt kwam tijdens de interviews naar voren het feit of er nu op de grond een agrarische- of anderszins getinte bestemming rust. In de literatuur wordt dit aspect vaak geplaatst onder de noemer planologische onzekerheid. Deze ontstaat doordat

in veel streek- en bestemmingsplannen een niet-agrarische bestemming aan een deel van het overgangsgebied wordt gegeven, zonder dat voldoende zekerheid bestaat over de realiteitswaarde of de termijn van uitvoering van die plannen. Twee factoren zijn daar in hoofdzaak verantwoordelijk voor.

Ten eerste het geldgebrek. In deze tijd van bezuinigingen wordt het steeds moeilijker ambitieuze plannen te realiseren.

Ten tweede een vaak onvoldoende consensus ten aanzien van de plannen. Dit is vaak een gevolg van het feit dat het beleidsdenken van gemeenten sterk wordt begrensd door het eigen territoriaal bestuursdomein. Dit is des te schrijnender omdat consensus in het huidige ruimtelijke ordeningsgebeuren een bijna noodzakelijke voorwaarde is om te komen tot een effectief ruimtelijk gebied.

Zo blijven plannen jarenlang in de koker zitten en leveren een grote onzekerheid op voor de betreffende boeren en tuinders, omdat deze plannen als een zwaard van Damocles boven hun bedrijven hangen en ze niet weten of en wanneer het touw zal breken.

In de literatuur wordt planologische onzekerheid als een van de belangrijkste stadsrandverschijnselen beschouwd. De projectgroep gemeentelijke grondverwerving (1981) concludeert aan het eind van haar rapport dan ook terecht dat het lang voor de realisering van uitbreidingsplannen bloksgewijs aankopen van grond de door planologische onzekerheid veroorzaakte stadsrandverschijnselen beperkt omdat de gemeente of het rijk bepaalde ontwikkelingen in het grondgebruik beter in de hand kan houden. Het is vaak niet eens het plan zelf wat als het meest hinderlijke wordt ervaren als wel de onzekerheid over het hoe en wanneer van de uitvoering ervan.

Er zijn uiteraard ook andere problemen, zoals die men ondervindt bij het afgeven van een hinderwet- of bouwvergunning, maar deze worden, behoudens een enkel individueel geval, toch door de meeste boeren en tuinders als van een andere orde als bovengenoemd punt beschouwd.

Een tweede belangrijk punt wat door de diverse respondenten naar voren werd gebracht was het oogmerk van de grondonttrekkingen. Hoewel men in enkele gevallen duidelijk niet eens was met de diverse gemeentelijke uitbreidingsplannen (Zoetermeer, Den Haag) getuige de opmerkingen "Waarom Leino", "Gedeeltes van Den Haag staan leeg, waarom bouwen ze dat niet eerst vol" en "Waarom doet men niets aan de ontvolking van de binnensteden", wordt de oprukkende stad toch niet als onrechtvaardig ervaren.

Het algemene beeld is dat men grondonttrekking ten behoeve van woningbouw vrij gemakkelijk accepteert. "Die mensen moeten toch ook ergens wonen". Is echter het doel van de grondonttrekking recreatie dan blijken de kaarten opeens anders te liggen. Men is een fel tegenstander van de meeste recreatieplannen en misschien is dat voor sommige van die ontwikkelde ideeën niet geheel ten onrechte.

De te ontwikkelen openluchtrecreatieobjecten - vooral voor de dagrecreatie - worden heden ten dage wat hun ligging betreft pri-

mair bepaald door de locatie van de vraag naar openluchtrecreatie. De geschiktheid van een gebied doet er minder toe; Vaak zet men bijvoorbeeld in de Randstad met behulp van grote investeringen nauwelijks aanwezige potenties om in feitelijke geschiktheden. Een tuinder verzuchtte dan ook: "Randstadgroenstructuur hier in de Haaglanden, Bosaanplant in een overwegend polderlandschap, dat is toch je reïnsce waanzin".

Resumerend kunnen we t.a.v. dit aspect stellen dat voor de meeste boeren en tuinders stedelijke ontwikkelingen en zelfs recreatieve ontwikkelingen (als je daar wat meer vrijblijvend met ze over praat) aanvaardbaar zijn, mits voor alles maar duidelijk blijft wat agrarisch is en blijft en wat niet.

Het lijkt logisch; de agrarische bevolking wenst zoveel mogelijk ongestoord haar veel ruimte vragende beroep uit te oefenen en wat er dan verder in de samenleving gebeurt accepteert zij zonder veel moeite. Dat dit vooral in het overgangsgebied niet altijd mogelijk is moge duidelijk zijn. Noodzakelijkheden zoals onttrekking van grond ten behoeve van woningbouw wordt dan wel geaccepteerd; een luxe, zoals boer en tuinder dat zien, grondonttrekking ten behoeve van een recreatieplan, niet. "Waar is die recreatie nu goed voor, door de week zie je hier sowieso niemand, voor die zeven mooie zomerse week-ends, waar doe je het dan voor, onzin!" Alhoewel de in dit vooronderzoek geïnterviewde agrariërs zeker geen representatieve groep zijn voor alle agrariërs in dit gebied en er mogelijke vertekening optreedt blijkt het hier geschetste beeld in overeenstemming met eerder gevonde resultaten.

In het rapport "Gemeentelijke grondverwerving, gevolgen voor de boer" (1981) worden cijfers gepresenteerd die de bereidheid om grond af te staan voor verschillende bestemmingen aangeven.

Bestemming	Verkoopbereidheid in %		
	wel	niet	geen mening
Woningbouw	52	2	46
Industrie	30	20	50
Infrastructuur	28	20	52
Recreatie	26	35	39
Natuur en landschap	22	39	39
Militaire bestemming	15	42	43

De betrokken auteurs concluderen uit deze cijfers dat boeren het in het algemeen wel aanvaardbaar vinden om grond voor woningbouw af te staan maar dat deze bereidheid voor andere bestemmingen een stuk lager ligt. In hoeverre hierin overigens meespeelt dat boeren vaak een betere prijs voor de grond krijgen bij woningbouw dan voor andere bestemmingen is mij niet bekend. Dit zou een mogelijk ander licht op deze zaak kunnen werpen.

Het zou te ver voeren alle verstedelijkingsprocessen die van invloed kunnen zijn op de land- en tuinbouw in dit oriënterende onderzoek te behandelen. Daarvoor ontbrak mij ook de tijd en was bovendien de geïnterviewde groep te klein. Een aantal veronderstelde verstedelijkingsprocessen werd wellicht door deze groep respondenten niet belangrijk genoeg gevonden om tijdens de interviews naar voren te brengen of ze komen in het gebied in het geheel niet voor.

Laat ik ter afsluiting in het kort nog een aantal zaken noemen die in de interviews naar voren zijn gebracht. De opmerkingen ten aanzien van de suburbanisatie in de Haaglanden zijn sterk afhankelijk van de betrokkenen zelf, de plaats waar hij woont en het type bedrijf wat hij voert.

Voor wat betreft de bedrijfsvoering had men van in het gebied wonende stedelingen weinig last. Een enkeling merkte op dat hij wel eens klachten had gekregen over stank en dat hij in de huidige tijd misschien wat voorzichtiger was geworden in verband met de windrichting bij het uitrijden van mest. Ook in een enkel geval de opmerking dat hun naaste buren (een stedeling) nogal wat problemen maakten over een hindervetvergunning. In hoeverre het hier een incidenteel geval betreft of dat er sprake is van een vaker voorkomend verschijnsel valt moeilijk uit te maken bij zo'n kleine groep.

Op sociaal gebied lagen er hier en daar wat meer problemen. Vooral het feit dat het dorp een minder agrarisch karakter draagt dan vroeger werd verscheidene malen opgemerkt. Als oorzaak zag men vaak de gemeenteraad, die tegenwoordig vrijwel geheel uit allochtonen bestaat. In een aantal gevallen de opmerking dat kinderen van stedelingen vrij sterk op hun eigen buurt betrokken waren, weinig of geen vrienden maakten met kinderen van boerenafkomst. Feesten in het dorps huis die op zaterdag langer duurden dan 12 uur 's nachts, geruzie over een discotheek die wel of niet ergens moest komen e.d. In het algemeen had ik de indruk dat forensen en autochtonen wat langs elkaar heen leefden zonder dat de respondenten overigens de indruk gaven daar erg over in te zitten.

Voor wat betreft de infrastructuur in het gebied waren problemen wat eensluidender. In het algemeen vond men, dat men veel last had van sluipverkeer, zeker tijdens de spitsuren. Sluipverkeer dat voornamelijk afkomstig is uit Zoetermeer en dat via Stompwijk probeert Den Haag noord en Leidschendam binnen te komen of via Delft naar Den Haag zuid proberen te komen. Ook op mooie zomerse dagen had men veel last van het verkeer, vooral in de richtingen Delftse Hout en Rotte meren. Men was in het algemeen zeer verheugend over het feit dat een aantal wegen inmiddels verbreed en verbeterd waren (de verbindingen Nootdorp-Pijnacker en Pijnacker-Bleiswijk). Men sprak in veel gevallen de hoop uit dat andere verbeteringen o.a. Zoetermeer-Den Haag niet zo lang op zich zouden laten wachten.

Als we nu voor de Haaglanden kijken naar de invloed van de stad op de landbouw dan kunnen we resumerend stellen, dat hoewel in sommige deelen van het gebied er zeker sprake is van planologi-

sche onzekerheid en grondonttrekking ten behoeve van niet-agrarische functies dit geen reden is om in zijn algemeenheid te veronderstellen dat niet-agrarische functies gebruik maken van de zwakker wordende agrarische structuur om het gebied binnen te komen. De in de literatuur voor overgangsgebieden veronderstelde typerende zaken als autosloperijen, rommelbedrijfjes, volkstuintjes e.d. ontbreken in grote delen van het gebied. Een uitzondering dient wellicht gemaakt te worden voor de stadsrandzone bij Voorburg-Leidschendam. De oorzaak dat een aantal van deze in de literatuur opgesomde typerende zaken niet voor het gebied als geheel te vinden zijn is misschien de barrière die de rijkswegen A4 en A13 vormen.

Anderzijds zou men kunnen veronderstellen dat er dan wel tegenstellingen mogen bestaan tussen stedelijke- en agrarische functies, maar dat men de ontwikkeling van stedelijke functies goed heeft weten te begeleiden via plannen.

6.2 De reactie van de boer op waargenomen ontwikkelingen

Een van de belangrijke onderzoeksvragen die in de vorige paragraaf werd gesteld was: "Hoe hebben boer en tuinder gereageerd op de door hen waargenomen ontwikkelingen in het overgangsgebied". Daarop aansluitend werd verondersteld dat de agrarische structuur in deze gebieden, sterker dan elders, aan veranderingen onderhevig is en dat agrariërs zich hier meer richten op bepaalde specifieke bedrijfsvormen en eventuele niet-agrarische nevenactiviteiten.

Hoe hebben boer en tuinder in de Haaglanden gereageerd op de door hen waargenomen ontwikkelingen? Voor de feitelijke situatie verwijs ik naar paragraaf 5.3. Daarmee is echter nog onvoldoende duidelijkheid gegeven omtrent de achtergronden van deze ontwikkelingen. Vandaar dat het zinvol is tevens de subjectieve betekenis van 'het overgangsgebied' voor de boer en tuinder in de beschouwing te betrekken. Want voor de een betekent een niet-agrarische bestemming van de grond onzekerheid en het achterwege laten van verdere investeringen: voor de andere betekent het een aantrekkelijke waardevermeerdering van de grond, waardoor hij een deel van de grond goed kan verkopen en zijn bedrijf verder kan intensiveren en voor weer een ander de mogelijkheid een niet-agrarisch nevenberoep te kiezen zonder huis en erf te verlaten. Iedere boer of tuinder reageert in de bedrijfsvoering op z'n eigen specifieke wijze op problemen die hij bij het uitoefenen van z'n beroep ondervindt.

Ten aanzien van een beslissingsproces en het reageren op ontwikkelingen in een beslissingsproces kunnen volgens Simon (1967) de volgende vier elementen worden onderscheiden:

- gedragsalternatieven
- mogelijke en gepercipieerde gevolgen van de gedragsalternatieven
- waarde en nut van de gevolgen
- keuze uit gedragsalternatieven.

Een actor handelt in deze beschouwingwijze rationeel als hij de volgende stappen onderneemt: Alle gedragalternatieven vaststellen, alle gevolgen van deze alternatieven bepalen; vergelijkenderwijs de gevolgen van de gedragalternatieven evalueren en uiteindelijk dat alternatief kiezen dat het meest gewenste resultaat oplevert.

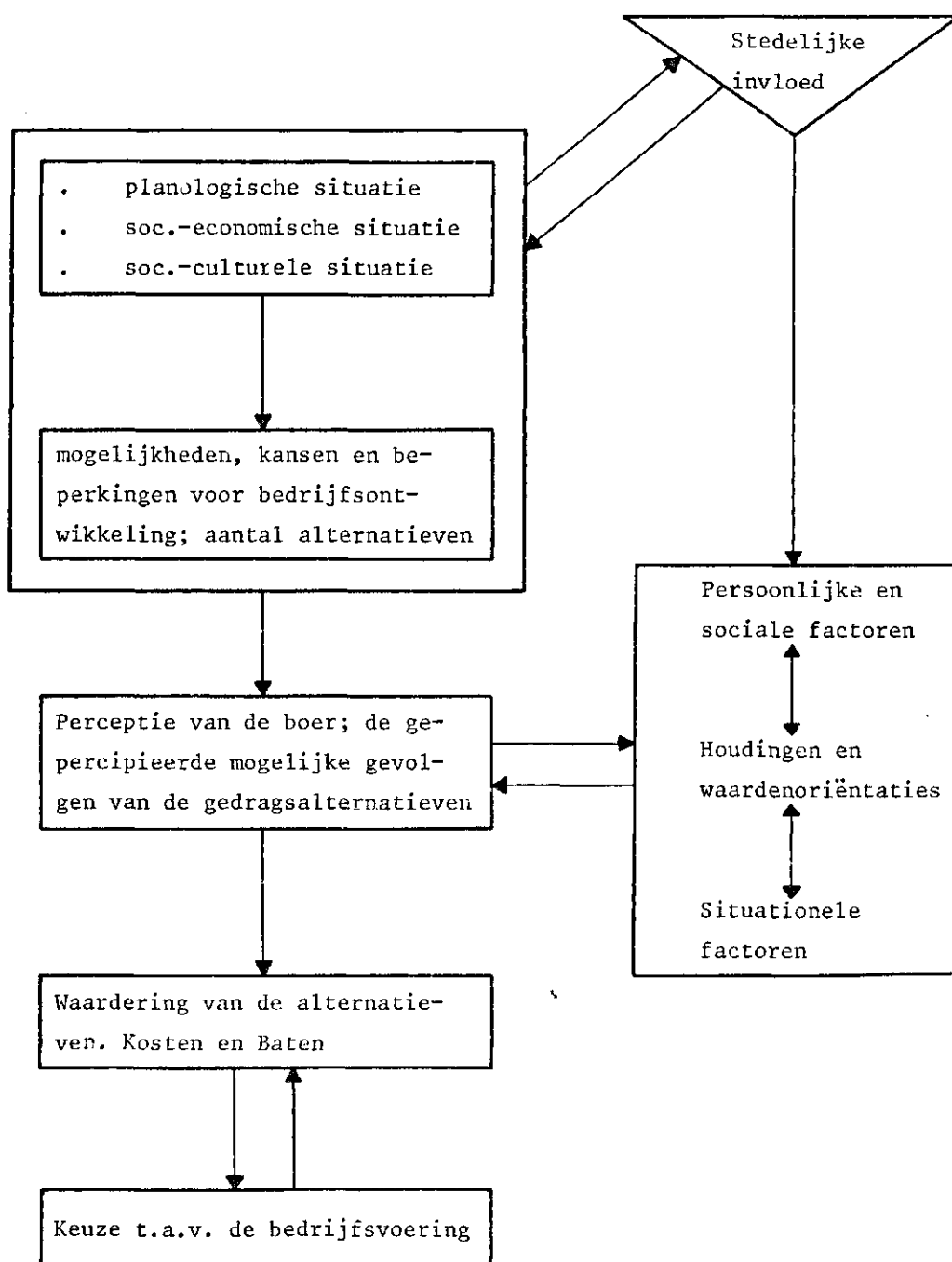
Voor een boer of tuinder in overgangsgebieden zijn de volgende recreatiemogelijkheden te onderscheiden:

1. gewoon doorgaan met investeren om zodoende een moderne bedrijfsvoering te handhaven
 2. uitstellen of stoppen van de noodzakelijke investeringen
 3. gewijzigde bedrijfsopzet met niet-agrarische activiteiten
 4. uitkijken naar een bedrijf elders
 5. stoppen.
- ad 1 Men kan gewoon doorgaan met het verrichten van noodzakelijke investeringen omdat het gebied een agrarische bestemming heeft, of omdat men van de veronderstelling uitgaat, dat deze investeringen bij een eventuele aankoop door de overheid volledig zullen worden vergoed.
- ad 2 De onzekerheid over het voortbestaan van het bedrijf kan tot gevolg hebben dat noodzakelijke investeringen worden uitgesteld, uit angst dat deze investeringen niet meer rendabel zijn te maken. Deze houding leidt tot een veroudering van het bedrijf wat mogelijkserwijs op den duur een achteruitgang van het inkomen zal betekenen.
- ad 3 Dit alternatief kan worden gekozen als uitvoering van plannen van overheidswege achterwege blijven. Men gaat over tot het gedeeltelijk verhuren van grond en/of bedrijfsgebouwen voor niet-agrarische activiteiten, volkstuinen, ponyweiden, caravanstalling etc.
- ad 4 De toekomst in het betreffende gebied kan als dermate onzeker worden ervaren, dat men het bedrijf probeert te verkopen om elders een nieuw bedrijf te beginnen.
- ad 5 Laatste alternatief: Volledig stoppen met boeren.

De keuze uit deze alternatieven komt tot uitdrukking in de reactie van de boer aangaande z'n bedrijfsvoering. De bouwstenen voor dit gedrag worden gevormd door de perceptie van de gevolgen van stedelijke invloed alsmede de waardering hiervan. Persoonlijke-, sociale- en situationele factoren alsook de houding en waardenoriëntatie van de boer spelen een mede-richtinggevende rol in dit geheel. In schema zouden we dit hele proces als volgt kunnen weergeven (zie figuur 1).

In dit model wordt de nadruk gelegd op het beslissingsproces ten aanzien van de bedrijfsvoering. Zoals we gezien hebben kunnen er een vijf-tal gedragalternatieven onderscheiden worden. In wezen is de beslissing t.a.v deze vijf alternatieven echter terug te

Figuur 1. Beslissingsmodel

brengen tot een eerste beslissing over het wel of niet doorgaan met investeren in het huidige bedrijf. Iets anders geformuleerd. Wat is de perceptie en waardering van boer en tuinder van een bedrijfsvernieuwing? Is een bedrijfsvernieuwing in het overgangsbied nog wel verantwoord? Valt de beslissing negatief uit dan blijven er nog vier alternatieven over te weten:

- doorgaan met bedrijf zonder verdere investering
- gewijzigde bedrijfsopzet met niet-agrarische activiteiten
- elders opnieuw beginnen
- stoppen.

In het LEI-onderzoek zou het volgende nagegaan kunnen worden:

ten eerste: in hoeverre onderkennen boer en tuinder voor hun bedrijf relevante aspecten aan de stedelijke invloedssfeer die van belang zijn voor de continuering van hun bedrijf als een volwaardig agrarisch bedrijf.

ten tweede: in hoeverre hebben boer en tuinder kosten en baten van alternatieven onderkend en afgewogen.

ten derde : welke keuze hebben boer en tuinder gemaakt; heeft er kortgeleden een bedrijfsvernieuwing plaatsgevonden.

- Hierbij valt het volgende onderscheid te maken:
- perceptie van bedrijfseconomische baten.
Het gaat hierbij om de vraag, in hoeverre boer en tuinder mogelijkheden zien om door middel van gerichte investeringen tot een verbetering van de bedrijfsresultaten te komen.
 - perceptie van de kosten.
Hierbij luidt de vraag: Welke verwachtingen hebben boer en tuinder omtrent de omvang van de kosten van een dergelijke investering? Wat zijn de consequenties?
 - waardering van de verhouding van kosten en baten.
Hierbij zou onderzocht kunnen worden welke afweging boer en tuinder verrichten met betrekking tot de kosten en baten van een bedrijfsinvestering. Is een dergelijke investering in dit gebied nog rendabel te maken? In hoeverre is deze afweging van boer en tuinder 'reëel'?

Het is hiervoor al even gememoreerd; in een besluitvormingsproces wordt de perceptie en waardering van kosten en baten en de daaruitvoortvloeiende beslissingskeuze mede bepaald door persoonlijke-, sociale- en situationele factoren alsmede houdingen en waardenoriëntaties. Deze komen in de hiernavolgende paragrafen ter sprake.

Nadeel van het werken met het hier gepresenteerde model is dat het voorbij gaat aan het feit dat een dergelijk besluitvormingsproces geen momentopname is, maar dat het een proces is, dat zich duidelijk in de tijd afspeelt. Het model is wat statisch en lijkt geen oog te hebben voor geleidelijke ontwikkelingen en veranderingen die zich in het gedrag van boer en tuinder hebben voorgedaan. Verstedelijking is nu eenmaal ook een geleidelijk proces.

Het is goed mogelijk dat er continu kleine aanpassingen in de bedrijfsvoering zijn geweest, waardoor de vraag ja dan nee doorgaan met investeren en vernieuwen mogelijk wat te simpel geformuleerd is en bovendien plotselinge veranderingen suggereert. Het tweede nadeel van dit model zit eigenlijk al een beetje in de naam opgesloten, het is een individueel besluitvormingsmodel. Besluitvorming is echter niet alleen een individueel rationeel proces. Men zal als onderzoeker zeker rekening moeten houden met collectieve reacties en meningsvormen. In dit verband is ook de perceptie van boer en tuinder van z'n eigen positie binnen de agrarische structuur in dat gebied van belang.

Mogelijk zijn deze twee manco's gedeeltelijk te ondervangen door daar in de vraagstelling wat dieper op in te gaan. Ook de verderop in deze studie gebruikte concepten kunnen als een mogelijke aanvulling hierop dienen. In de wetenschap dat een model immer een simplificatie van de werkelijkheid inhoud lijkt mij dit beslissingsmodel waarin perceptie en waardering van gevolgen ruime aandacht krijgt, een goede eerste benadering voor de bestudering van vernieuwingsprocessen in de land- en tuinbouw in overgangsgebieden.

Aan de hand van het investeringsniveau kan men proberen vast te stellen welke reactie in het onderzoeksgebied overheerst: gewoon doorgaan met investeren of juist het achterwege laten van investeringen. Voor de rundveehouderij zijn investeringen aangaande de modernisering van de veestal (wel of geen ligboxenstal) en het al of niet aanschaffen van een melkleiding met koeltank goede indicatoren voor het investeringsniveau. In de tuinbouw is de ouderdom van de kassen van belang (Kloosterboer 1982). Het investeringsniveau is van invloed op de produktie-intensiteit.

Als men in het algemeen uitgaat van een lager investeringsniveau in overgangsgebieden, zal ook de intensiteit van de produktie achterblijven. Uit de eerste gegevens van het LEI-onderzoek blijkt, dat de groei in produktieomvang per hectare in de Haaglanden enigszins achterblijft bij vergelijkbare gebieden. Dit zou op een zekere terughoudendheid ten aanzien van investeringen kunnen wijzen (zie par. 5.3). Kijken we naar de reacties in bedrijfsvoering van de boeren en tuinders die geïnterviewd zijn dan valt de volgende indeling te maken:

- 10 geïnterviewden gaan gewoon door met bedrijfsinvesteringen en de daarvoor nodige investeringen
- 6 nemen een meer of minder afwachtende houding aan. Ze stellen investeringen uit.
- 1 is als part-timer te bestempelen, voornamelijk vanwege zijn leeftijd en het feit dat geen van zijn zoons het bedrijf wilde overnemen.
- 2 waren gestopt met boeren. De oorzaak was in een geval gelegen in de leeftijd. In het andere geval was de grond voor een groot deel weggekocht voor een recreatieplan.
- 1 had inmiddels elders een bedrijf gekocht en valt als een 'wijker' te bestempelen. Zijn grond was aangekocht door de gemeente.

Opvallend is dat zes van de zeven geïnterviewden tuinders zeiden hun bedrijf volledig te willen continueren. Onder de zes betrokkenen die van zich zelf vonden dat ze een meer afwachtcnde houding innamen, zaten vijf veehouders en een gecombineerde tuin-der/veehouder. Als gevolg van de hierboven geschetste verschillen- de reacties mag men verwachten dat de land- en tuinbouw in de Haaglanden gekenmerkt wordt door een meer heterogene produktie- structuur dan elders. Achtergronden en mogelijke verklaringen voor de verschillende reacties komen in het nu volgende ter sprake.

6.3 Factoren van invloed op de reactie van boer en tuinder

Boer en tuinder worden in hun gedrag mede geconditioneerd door persoonlijke-, sociale- en situationele factoren die weer op de achtergrond worden gesteund of verband houden met houdingendi- mensies en waardenoriëntaties.

Deze beide laatste kenmerken, houdingen en waardenoriëntaties komen in de volgende paragraaf uitgebreid ter sprake omdat ze een belangrijk object van dit oriënterende onderzoek waren. Ter oriën- tatie wordt hierna kort ingegaan op enige factoren die mede van invloed zijn op het handelen van boer en tuinder.

In het algemeen kan men stellen dat de eigen produktie- en cultuurtechnische omstandigheden mede bepalend zijn voor de hou- ding van boer en tuinder ten opzichte van stedelijke invloed. Toch blijkt uit eerdere onderzoekingen (o.a. Kloosterboer 1981) dat sommige boeren en tuinders toch anders reageren dan men op grond van deze produktie- en cultuurtechnische omstandigheden zou ver- wachten.

In de eerste plaats is dit toe te schrijven aan het feit, dat de perceptie van de werkelijkheid niet steeds gelijk is aan de werkelijkheid beschouwd vanuit objectiverende criteria.

In de tweede plaats kunnen er andere factoren zijn die er toe bijdragen dat, hoewel men er zich van bewust is dat de externe produktieomstandigheden behoefte hebben aan verbetering, men toch geen verbetering voorstaat. Men denke bijvoorbeeld aan mogelijkhe- den als het bedrijf niet willen continueren e.d. Deze factoren zijn in te delen in persoonlijke-, sociale- en situationele fac- toren.

Feitelijke gegevens als leeftijd, kerkelijke gezindte e.d. worden uit pragmatische overwegingen vaak persoonlijke factoren genoemd. Als de perceptie, welke mede door de cultuur en de socia- le context van de persoon wordt bepaald, een rol speelt, spreekt men meestal van sociale factoren. Persoonlijke factoren welke, naar verondersteld, een rol spelen zijn:

- . leeftijd
- . niveau van opleiding
- . burgerlijke staat

- . hoofdberoep/nevenberoep
- . vermogenspositie
- . politieke gezindheid

Sociale factoren welke relevant kunnen zijn:

- . bedrijfsopvolgingssituatie
- . bedrijfsvoortzettingssintentie
- . organisatiegraad
 - lidmaatschap stands- en belangenorganisaties
- . agrarisch sociale structuur
 - relatie netwerken
- . rechtspositie grond: eigendom of pacht
- . sociale referentiestructuur met betrekking tot de stad

Omdat de interviews in de eerste plaats dienden ter algemene oriëntering is niet te lang stil gestaan bij de persoonlijke en sociale kenmerken van de betrokkenen. Bovendien waren de geïnterviewden zodanig geselecteerd dat een opsomming nu van relevante persoonlijke en sociale factoren een sterk vertekend en onjuist beeld zou opleveren. Immers een groot gedeelte van deze mensen is bezocht vanwege het feit dat ze bekend stonden als streekkenner, als lid van een polderbestuur of lid van een gemeenteraad. Omdat een aantal van de geïnterviewden zulke specifieke functies vervullen of hebben vervuld, zou het ook om privacy-redenen niet correct zijn hier lang bij stil te staan.

Naast de persoonlijke en sociale factoren kunnen een aantal situationele factoren een rol spelen. Hieronder verstaan we met de plaats en/of het bedrijf samenhangende factoren. Deze zijn in een aantal gesprekken aan de orde gekomen. Zoals hiervoor reeds werd opgemerkt gaat het hierbij meer om de perceptie van de situatie dan om de werkelijke situatie, gemeten aan welke objectiverende criteria dan ook.

De in het volgende gepresenteerde situationele factoren zijn in het oriënterend onderzoek opgenomen, althans de percepties daarover in de vorm van oordelen over:

- . type bedrijf
- . grootte van het bedrijf
- . waterhuishouding
- . kwaliteit gebouwenbestand
- . planologische ontwikkelingen in het gebied
- . verkavelingstoestand van het gebied
- . ontsluitingstoestand van het gebied
- . bereikbaarheid grond en gebouwen

Beginnen we met de constatering dat voor de glastuinbouw (meer dan de helft van het totale aantal agrarische bedrijven in de Haaglanden) een aantal situationele factoren van minder groot belang lijken te zijn dan voor de andere bedrijfstypen. Dat komt in hoofdzaak doordat de produktiefactor grond aan de sector glas-

tuinbouw minder beperkingen oplegt dan aan andere sectoren bijvoorbeeld de rundveehouderij. Een glastuinbouwbedrijf heeft nu eenmaal minder grond nodig dan een rundveehouderijbedrijf en juist grond is in een gebied onder stedelijke druk een schaarse factor.

Dit heeft gevolgen voor de verkavelingstoestand. Indien men minder grond nodig heeft is de kans op versnippering ook kleiner. De verkavelingssituatie in het gebied wordt dan ook sterk beïnvloed door het bedrijfstype zoals onderstaand staatje aantoond.

Glastuinbouw	: 1,14 kavels per bedrijf, gemiddelde kaveloppervlakte 1,32.
Akkerbouw	: 3,26 kavels per bedrijf, gemiddelde kaveloppervlakte 10,47 ha.
Rundveehouderij	: 2,22 kavels per bedrijf, gemiddelde kaveloppervlakte 8,00 ha.

In het algemeen zal een tuinder dan ook meer tevreden zijn over de bereikbaarheid van z'n kassenbestand dan een veehouder of akkerbouwer over de bereikbaarheid van z'n grond en bedrijfsgebouwen.

De tweede constatering is die dat het westen van ons land dus ook de Haaglanden de glastuinbouw een aantal specifieke voordelen oplevert. Door vrijwel alle geïnterviewde tuinders werden de volgende voordelen genoemd.

1. de gunstige klimatologische omstandigheden. Een gebied dicht bij zee wordt gekenmerkt door een gemiddeld hogere temperatuur in de wintermaanden (minder stookkosten) en over het gehele jaar genomen een iets hogere lichtintensiteit.
2. de zeer geschikte droogmakerijgronden voor de glastuinbouw.
3. de geografische ligging t.o.v. grote bevolkingscentra.
4. het gebied heeft een centrumfunctie. Vlak rondom het glastuinbouwgebied liggen een aantal grote en moderne veilingen. Er is sprake van een bundeling van know-how. Er is een grote hoeveelheid kennis aanwezig.

Dit maakte al met al dat de geïnterviewde tuinders in de Haaglanden best tevreden zijn met het gebied en als zodanig ook weinig door de stad opgelegde beperkingen aan inrichtingsfactoren percipiëren. In een enkel incidenteel geval wordt opgemerkt dat de ontsluiting van het gebied nog wat verbeterd zou kunnen worden.

Voor de rundveehouders liggen de zaken toch anders. Daarom is in de gesprekken voor de verkaveling en infrastructurele voorzieningen nagegaan welke relevante aspecten de veehouders voor hen zelf hieraan konden onderkennen.

Ten aanzien van de verkaveling leek men redelijk content. Een enkele veehouder in de omgeving van Pijnacker klaagde over de vele tuinders die direct aan de weg zaten met hun kassen waardoor hijzelf en nogal wat collega's moesten omrijden om bij het land te komen.

Ook het feit dat men in het gebied moeilijk grond kon aankoo-

pen voor uitbreiding werd door een enkeling als bezwaarlijk ervaren. Ten aanzien van de infrastructuur werden de volgende relevante aspecten genoemd: verbetering van het wegennet, land beter bereikbaar, tijdwinst, minder slijtage van wagens en machines, bedrijf meer toegankelijk voor zwaar transport, minder last van forensen en recreanten. Een aantal van deze zaken is overigens zeer afhankelijk van de ligging van het bedrijf. Rond de Delftse Hout is het wegennet slecht en de wegen smal. Bovendien had men gedurende de zomer vrij veel last van recreanten. Bij Berkel had men van deze zaken wat minder last maar gaf het sluipverkeer rond de spitsuren weer meer problemen.

Voor wat betreft andere situationele factoren werden de volgende opmerkingen gemaakt. De tuinders hadden nogal wat zorg om de kwaliteit van het oppervlakte water. Die kwaliteit wordt stelselmatig minder. Ze erkennen overigens dat ze daar zelf hard aan meewerken. Oorzaak is gelegen in het feit dat er geen gescheiden waterhuishouding in het gebied is (inlaat is ook uitlaat). In deze context vinden een aantal tuinders het jammer dat de aanleg van een zoetwaterkanaal van Waddinxveen naar Voorburg niet doorgaat. Ten aanzien van planologische ontwikkelingen zijn opmerkingen gemaakt die in paragraaf 6.4.4 uitvoerig ter sprake zullen komen.

Resumerend kunnen we stellen dat uit de gesprekken de indruk naar voren komt dat de respondenten de inrichtingssituatie als gematigd positief beoordelen. Bij de glastuinders iets sterker dan bij de veehouders. Op enkele punten heeft men kritiek maar deze is minder sterk dan de kritiek die men heeft op het door de overheid gevoerde land- en tuinbouwbeleid. Daar gaat voor de meesten een veel grotere belemmerende invloed van uit, zo lijkt het uit de interviews.

Ten aanzien van de perceptie van deze situationele factoren nog de kanttekening dat men in het algemeen rekening moet houden met het feit dat agrariërs de eigen inrichtingssituatie meestal positiever beoordelen dan die van de bedrijven in de omgeving; de eigen situatie wordt in vergelijking met die van de burens eerder beter dan slechter beoordeeld. Dit bleek ook tijdens de gesprekken, getuige de opmerkingen: "Men is hier met vergunningen makkelijker dan elders" en "In Stompwijk en Zoeterwoude lopen ze zeker 10 jaar achter bij ons hier vergeleken in Pijnacker, Nootdorp".

Een en ander betekent wel dat het oordeel over de inrichtingsfactoren van de bedrijven in de omgeving wellicht een betere indicatie is voor de wijze waarop men werkelijk over de inrichtingssituatie denkt dan het oordeel over de inrichtingssituatie van het eigen bedrijf.

Uit een aantal onderzoeken blijkt tevens (Brussee, Kerssens) dat het oordeel van de agrariërs over de inrichtingsfactoren vrij positief is in vergelijking met de normen, die gesteld worden aan een goede inrichtingssituatie. Dit zou veroorzaakt kunnen worden door het referentiekader wat men heeft. Boeren en tuinders hebben zich binnen de gegeven mogelijkheden aan de bestaande situatie aangepast en beoordelen vanuit deze situatie de inrichtingsfactoren.

6.4 Houdingen en waardenoriëntaties

6.4.1 Theoretische inleiding

In deze paragraaf komen achtergronden van menselijk denken en handelen aan de orde waarvan verondersteld wordt, dat deze van invloed is op de houding van boer en tuinder t.o.v. hun situatie in de nabijheid van de stad en het reageren daarop in de bedrijfsvoering.

Waardenoriëntaties en houdingen geven richting aan het denken en handelen van mensen. Iedere cultuur bestaat uit een complex van waarden. Een waarde kan opgevat worden als een sociale maatstaf of standaard, die kan dienen als selectieprincipe bij het bepalen van een keuze tussen alternatieve mogelijkheden van handelen. Waarden bieden specifieke richtlijnen voor de handelwijzen en houdingen. De normen, verwachtingen en doeleinden worden in hoge mate afgeleid uit deze waarden (Rokeach 1968).

Waarden komen, wat simpel gezegd, naar voren in houdingen. Een houding of attitude is, volgens de meest gangbare definitie van Krech en Cruthfield, "een blijvend systeem van positieve en negatieve evaluaties, emotionele gevoelens en pro- en contra tendenties tot actie m.b.t. een sociaal object". Het is van belang hierbij te realiseren dat een sociaal object zowel betrekking kan hebben op dingen als op mensen.

Theoretisch gezien is het van belang het attitude begrip af te bakenen van het begrip waarde. Het waardebegrip is abstract en algemeen, terwijl het attitude begrip altijd betrokken is op concrete objecten. Vgl. de waarden schoonheid of gezondheid en de attitudes b.v. t.o.v. klassieke muziek of lichamelijk gehandicapten. Attitudes omvatten zoals blijkt uit de definitie een 4-tal kenmerken:

- ze hebben betrekking op een object
- ze impliceren een evaluatie
- ze zijn duurzaam
- ze omvatten een predispositie tot handelen, actie.

Bij een nadere analyse kan men de volgende componenten aan attitudes onderscheiden (Wrightsmann 1972).

1. Een cognitieve component die verwijst naar de overtuigingen, de informatie en de perceptie, die men heeft t.a.v. het attitude-object. De cognitieve component is op feitelijke informatie georiënteerd, maar vrijwel altijd speelt een evaluatief aspect mee.
2. Een affectieve component verwijst naar de emotionele gevoelens of het sympathiek of antipathiek vinden van het attitude-object. Positieve gevoelens als respect, aardig vinden e.d. Negatieve gevoelens als angst, afkeer e.d. De affectieve component wordt door de meeste auteurs/onderzoekers als het meest centrale aspect van een attitude beschouwd.

3. Een conatieve- of een actiegerichte component die verwijst naar de oriëntatie met betrekking tot de gedragslijn die een persoon voorstaat als het er om gaat t.o.v. het attitude-object te handelen in een bepaalde sociale context. Dat wil zeggen, het is een verwijzing naar de wijze waarop de persoon zich zou willen gedragen.

De samenhang tussen deze componenten is een complexe aangelegenheid. Het zou te ver voeren hier een nadere beschouwing aan te wijden. Hier wil ik slechts opmerken dat de samenhang tussen de affectieve en de conatieve component meestal groter is dan tussen elk van deze met de cognitieve component. Veelvuldig treedt een tegenstelling op tussen de cognitieve en affectieve component. Op cognitief niveau geeft men bijvoorbeeld in een uitspraak over de eigen overtuiging met betrekking tot minderheidsgroepen uiting aan het idee van de gelijkwaardigheid, maar op affectief niveau geeft men blijk van gevoelens van afkeer.

Zoals al eerder is vermeld, zijn we er bij dit onderzoek van uitgegaan dat houdingen en waardenoriëntaties een grote rol spelen bij de perceptie van stedelijke invloed en het reageren daarop van boer en tuinder in hun bedrijfsvoering. Voor de interviews is daarom een item-lijst met een aantal houdingen ter algemene oriëntering opgesteld.

Grondhoudingen als vertrouwen in de overheid, algemene houding t.o.v. landbouw zijn voor dit onderzoek zeker relevant. Daarnaast echter ook b.v. de perceptie van de eigen positie in de agrarische sociale wereld. Gekeken is tijdens de interviews, welke houding boer en tuinder zelf verwoordde of tentoonspreidde. De volgende houdingen en waardenoriëntaties zijn in de diverse interviews ter sprake gekomen.

1. Houding van boer/tuinder t.a.v. het bedrijven van landbouw in het algemeen.
2. Houding van boer en tuinder ten opzichte van toenemende rationaliteit van de bedrijfsvoering. Hierbij zijn de volgende 3 dimensies als ingang gebruikt:
 - infodispositie
 - innovatiedispositie
 - houding die men inneemt t.a.v. nieuwe ontwikkelingen
3. Houding ten opzichte van de overheid.

In de volgende paragrafen wordt hierop nader ingegaan.

6.4.2 Algemene houding t.o.v. de land- en tuinbouw

Wil men inzicht krijgen in die factoren die door boer en tuinder als van invloed worden beschouwd op ontwikkelingen in de land- en tuinbouw en dan met name in het overgangsgebied, dan zal men allereerst inzicht moeten zien te krijgen in de algemene houdingen en waardenoriëntaties van boer en tuinder en in de mogelij-

ke consequenties hiervan. Het gaat hierbij om die waarden en houdingen die in relatie staan met de beroeps- en/of werksfeer. Een aantal waarden zijn hierbij op te sommen: zekerheid, inkomen, status en prestige, samenwerking, zelfstandig bezig zijn e.d.

Hierbinnen valt een onderverdeling in een 4-tal oriëntaties te maken (Gasson 1973 blz. 527, Kerridge 1978 blz. 63).

A Instrumentele oriëntatie

Deze houdt in dat het boeren beschouwd wordt als een manier om inkomen en zekerheid te vergaren.

B Sociale oriëntatie

Deze is vooral gericht op het onderhouden van inter-persoonlijke relaties.

C. Expressieve oriëntatie

Deze veronderstelt dat het boeren wordt gezien als een manier tot zelf-expressie en persoonlijke taakopvatting.

D. Intrinsieke oriëntatie

Deze veronderstelt dat het boeren een waarde op zich zelf is, of zoals Gasson het zegt: "farming is valued as an activity in its own right".

Aan de hand van deze vier ingangen kunnen een aantal bijbehorende intems gegeven worden (Gasson 1973 blz. 527, Belt 1981 blz. 15).

- Instrumenteel

- . verkrijgen van een zo groot mogelijk inkomen
- . verkrijgen van een zeker inkomen
- . deel van het inkomen veilig stellen voor de toekomst
- . het bedrijf uitbreiden
- . zorgen voor geschikte werkomstandigheden

- Sociaal

- . verkrijgen van erkenning, het prestige van de boer
- . het behoren tot de boerengemeenschap
- . het voortzetten van de familietraditie
- . het samenwerken met familieleden
- . het onderhouden van goede contacten met collega-boeren

- Expressief

- . trots zijn op het eigen bedrijf
- . het verkrijgen van zelf respect doordat je bezig bent met het vervullen van een waardevolle taak
- . het gebruiken van een zekere aanleg en bekwaamheden
- . kans om creatief en origineel bezig te zijn
- . uitdagingen aangaan, een doel bereiken

- Intrinsiek

- . plezier in het werk
- . voorkeur voor een gezond boerenleven
- . betekenisvol, hard werk
- . onafhankelijkheid, de vrijheid om zelf werk en tijd in te delen
- . gevarieerde werksituatie

De veronderstelling is nu dat de sterk instrumenteel gerichte boer of tuinder ook die factoren van belang vindt en zal aandragen die passen binnen deze oriëntatie zoals een hoge rentestand, een hoge grondprijs e.d. De meer intrinsiek georiënteerde boer of tuinder zal factoren aandragen die passen in dat straatje zoals een te grote betutteling door de overheid, geen plezier meer in het werk e.d.

Een van de doelstellingen van dit onderzoek was na te gaan of deze ingang een mogelijke bruikbare was om iets te zeggen over een algemene houding t.o.v. het bedrijven van land- en tuinbouw. Daarvoor is bij een 8-tal boeren en tuinders een dergelijke houdingenschaal gepresenteerd waarbij de betrokkene moest aangeven welke items hij zeer, tamelijk of weinig belangrijk vond.

Bij de overige geïnterviewden is meer globaal geprobeerd via het gesprek zelf een beeld te krijgen van deze algemene houdingensoriëntatie. Gezien het kleine selecte aantal geïnterviewden dienen de gepresenteerde resultaten met de nodige voorzichtigheid bekeken te worden. Items die men het meest belangrijk vond, waren:

- plezierige contacten met boeren in de omgeving
- plezier in het werk
- redelijke werkweek, niet te lange werkdagen
- onafhankelijkheid en
- belangstelling voor het werk van landbouworganisaties en studieverenigingen.

Vooraf het laatste item zegt hier niet zo veel omdat alle geïnterviewden redelijk tot zeer actief zijn of zijn geweest in dit soort clubs en vandaar dat de vertekening met de werkelijke situatie nog vrij groot kan zijn. Items die men als minst belangrijk aanmerkte:

- zuinig leven, deel van het inkomen veilig stellen voor de toekomst
- in tel zijn bij de collega's, het verkrijgen van erkenning

Over de resterende items valt weinig te concluderen. Voor zover men toch enige waarde aan deze resultaten wil toekennen is het interessant te vermelden dat de uitkomsten redelijk overeenkomen met die van Casson; zeker voor wat betreft items als plezier in het werk en onafhankelijkheid. Van belang lijkt in eerste instantie ook de geringe mate van belangstelling voor items die komen uit de instrumentele hoek waarbij dan een uitzondering gemaakt moet worden voor het aspect redelijke arbeidstijd, niet te lange werkdagen. Mijn indruk is dat een zekere gêne om in een open gesprek te spreken over inkomen en vooral de grootte van het inkomen daarvoor een groot deel debet aan is en dat dit manco middels een veel onpersoonlijker vragenlijst mogelijk makkelijker kan worden omzeild. De teneur die men uit de interviews kan bespeuren is dat inkomen niet zozeer een doel in zich zelf is, maar dat het inkomen een middel tot verwezenlijking van andere doelen is. Dat dat inkomen dan wel eens minder hoog kan uitvallen in vergelijking met een

burgerbaan in de maatschappij wordt door de meeste boeren opgevat als de 'prijs die je moet betalen voor je vrijheid'. Overigens is de bezorgdheid bij de meeste tuinders over een voldoende inkomen duidelijk groter dan bij de meeste boeren, maar daar zullen de verwickelingen rond de aardgasprijsverhoging niet vreemd aan zijn.

Wat maakt het nu zo interessant om in dit onderzoek wat meer te weten te komen over de algemene houding- en waardenoriëntatie van boer en tuinder. Dat boeren over het algemeen meer intrinsiek georiënteerd zijn hebben Gasson e.a. reeds voldoende aangetoond. Dat dat verschilt met arbeiders die werkzaam zijn in de industrie, die worden gekenmerkt door een meer instrumentele houding, moge duidelijk worden door een vergelijking met de bevindingen van Goldthorpe e.a. (1968). Dat dit een mogelijke ondersteuning zou zijn van iets wat wijst in de richting van, zoals Constandse (1982 blz. 40) het noemt, het antieke begrip 'Farming as a way of life' is hier wellicht de moeite van het constateren waard. Belangrijker echter voor dit onderzoek is:

- Ten eerste of de in de Haaglanden gevonden resultaten verschillen van de resultaten elders.
- Ten tweede of de oriëntatie een rol speelt, hier in de Haaglanden, bij het type van bedrijfsvoering.
- Ten derde of deze algemene oriëntatie een mogelijke rol speelt bij de houding die de betrokken boer/tuinder inneemt t.a.v. stedelijke invloed.
- Ten vierde of boeren die uit overgangsgebieden wegtrekken een significant andere algemene houding- en waardenoriëntatie hebben dan boeren en tuinders die in dit gebied blijven.

6.4.3 De houding van boer en tuinder ten opzichte van de toenemende rationaliteit van de bedrijfsvoering

De agrarische sector is constant aan verandering onderhevig. Steeds opnieuw worden in dit sociaal-economisch systeem nieuwe produktietechnieken of nieuwe produktiewijzen geïntroduceerd die over het algemeen de rentabiliteit en economische produktiviteit van de bedrijven ten goede komt. Uit een aantal onderzoeken in overgangsgebieden, waaronder het deel A van het Haaglandenonderzoek is gebleken dat de land- en tuinbouw in de overgangsgebieden stagnatieverschijnselen vertoont. Dit zou mogelijk te wijten kunnen zijn aan een tragere invoering van nieuwe produktiewijzen en -technieken in vergelijking met gebieden elders. Twee oorzaken zijn hiervoor te bedenken.

- a. Boeren en tuinders in overgangsgebieden zijn meer traditioneel ingesteld dan hun collega's elders en gaan uit dien hoofde minder snel over tot vernieuwingen.
- b. Boeren en tuinders in overgangsgebieden worden door allerlei externe omstandigheden in hun ontwikkelingen belemmerd en zijn daardoor niet in staat even snel vernieuwingen in te voeren als collega's elders.

In dit laatste geval is dus sprake van een meer traditioneel gedrag wat geenszins hoeft te betekenen dat de betrokken boer of tuinder zelf ook meer traditioneel is ingesteld of meer gekenmerkt wordt door een traditionele houding. De wens tot moderniseren en innoveren kan hier best aanwezig zijn, maar er doen zich in dit gebied omstandigheden voor die dit onmogelijk maken.

Om nu niet te vervallen in allerlei bespiegelingen over cultuurpatronen ga ik over tot de veronderstelling dat rationaliteit (als cultuurelement een onderdeel van een cultuurpatroon) en de houding die boer en tuinder daarover inneemt van wezenlijk belang is voor de adaptatie van allerlei vernieuwingsprocessen in de land- en tuinbouw. Hierbij wordt rationaliteit gedefinieerd als het zoeken naar optimale oplossingen voor concrete problemen. Tijdens interviews is niet direct naar deze houding geïnformeerd om het gevaar van sociale wenselijkheid bij de beantwoording van de vraag te verminderen. Er is daarom gezocht naar een andere ingang. Deze is mogelijk gevonden door tijdens de interviews onderscheid te maken in de volgende drie dimensies:

- infodispositie
- innovatiedispositie
- houding ten aanzien van nieuwe ontwikkelingen.

Onder infodispositie wordt in dit verband verstaan de neiging zich van relatief veel dingen op de hoogte te stellen en dan met name nieuwe ontwikkelingen die spelen op het gebied van land- en tuinbouw.

Waarom hechten we hier zoveel belang aan die infodispositie? Elk innovatieproces is op zich een vorm van informatieverwerking en gaat in onze maatschappij gepaard met een geïntensiveerde informatiestroom. Een hoge infodispositie houdt in dit verband in dat men een innovatieproces positiever tegemoet kan treden en gemakkelijker kan verwerken. Een hoge infodispositie zou hier kunnen wijzen op een positieve houding t.a.v. nieuwe ontwikkelingen in de land- en tuinbouw. Om een indicatie voor deze infodispositie te krijgen is tijdens de interviews nagegaan of en in hoeverre men zich zelf beschouwde als iemand die zich van veel dingen op de hoogte stelt, bijvoorbeeld door het lezen van kranten en vakbladen het bezoeken van vergaderingen, contacten met voorlichting en dergelijke. Op een twee-tal uitzonderingen na waren alle respondenten goed tot zeer goed op de hoogte van nieuwe ontwikkelingen en zou men in dit geval van een hoge infodispositie kunnen spreken bij de betrokkenen.

Niet zo verwonderlijk omdat vrijwel alle respondenten tijdens hun loopbaan zeer actief zijn of zijn geweest met vele nevenactiviteiten; actief binnen boeren- en/of tuindersbonden, zitting hebben in het polderbestuur of veilingbestuur, lid van de gemeenteraad e.d. Dit geeft tevens een indruk van de positie die de diverse respondenten innemen binnen de agrarisch sociale structuur.

Een ander punt ter illustratie van de vrij hoge infodispositie bij de respondenten is het feit dat de in het onderzoek be-

trokken akkerbouwer en veehouders op twee na allemaal naar de landbouw Rai-1982 waren geweest. De betrokken tuinders zaten allen in studiegroepen waar men zich bezighield met ontwikkelingen op tuinbouwtechnisch gebied, verbetering van de teelt en het kassenbestand e.d.

Innovatiedispositie is een dimensie die nauw aansluit bij infodispositie. Bij infodispositie gaat het om de neiging zich van nieuwe landbouwkundige ontwikkelingen op de hoogte te stellen en het kennis nemen van deze nieuwe ontwikkelingen, terwijl bij innovatiedispositie het gaat om de waardering van die nieuwe landbouwkundige ontwikkeling.

In de infodispositie ligt als het ware de cognitieve of kennis component opgesloten. In de innovatiedispositie de evaluatieve, affectieve of waarderende component. De derde dimensie, de uiteindelijke houding die men inneemt t.a.v. nieuwe ontwikkelingen verwijst naar de conatieve- of actiegerichte component d.w.z. het is een verwijzing naar de gedragslijn die men uiteindelijk voorstaat.

Naar de innovatiedispositie is tijdens de interviews niet rechtstreeks gevraagd, wel is er een algemene indicatie van deze dispositie verkregen in de twintig gesprekken. Over het algemeen waardeert men nieuwe ontwikkelingen op land- en tuinbouwkundig terrein als positief, ondanks het feit dat een aantal boeren en tuinders te kennen geven dat een aantal ontwikkelingen wel heel erg snel gaan en bijna niet meer bij te houden zijn, b.v. ontwikkelingen op teeltgebied. Dat de positieve waardering over het algemeen bij tuinders wat hoger ligt dan bij boeren, ligt waarschijnlijk aan het feit dat de studieclubs van tuinders wat meer en intensievere aandacht schenken aan deze ontwikkelingen. De meeste boeren en tuinders geven aan dat ondernemerschap, het kunnen werken met nieuwe vindingen op mechanisch gebied en het tijdig verder ontwikkelen en moderniseren van het bedrijf, belangrijke zaken voor hen waren.

De nouwing of beter is misschien hier de gedragslijn die men inneemt ten aanzien van nieuwe ontwikkelingen is duidelijk een stuk gereserveerder, afwachtender, zowel bij boeren als bij tuinders. Dat dit bij de meeste boeren in meerdere mate het geval is dan bij tuinders behoeft geen verbazing wekken: o.a. het gemiddelde leeftijdsverschil tussen boeren en tuinders zal hieraan niet vreemd zijn. Tuinders zijn gemiddeld genomen een aantal jaren jonger dan boeren. Het percentage bedrijfshoofden op de totale populatie in de Haaglanden dat ouder is dan 50 jaar, is onder hoofdberoepsbedrijven in de landbouw 38% en in de glastuinbouw 32%. Overigens ligt de gemiddelde leeftijd van de bedrijfshoofden flink wat lager dan voor heel Nederland, 43% tegen bijna 51% (cijfers LEI). In de Haaglanden komen dus relatief gezien meer jongere bedrijfshoofden voor.

De gereserveerde gedragslijn werd door de meesten als volgt tot uitdrukking gebracht: "Je kunt wel mee willen gaan met de tijd, proberen een modern ondernemer te zijn, op het juiste moment een

nieuwe investering willen plegen, maar het wordt ons boeren en tuinders nu wel erg moeilijk gemaakt met die hoge rente en de ontwikkeling van de prijzen". Een tuinder, waarschijnlijk een voetballiefhebber, drukte het nog krachtiger uit: "Bedrijven die op aanraden van de overheid hebben geïnvesteerd, krijgen nu van dezelfde overheid de rode kaart. Een hoge rentevoet omdat de overheid te veel geld leent op de kapitaalmarkt en dus niet kan passen op haar eigen huishouden en de gasprijs die de pan uitrijst. Een aantal jaren geleden kon je tijdens een slecht jaar gewoon blijven eten, nu ben je meteen falliet. Dat maakt de mensen op het gebied van investeringen een stuk voorzichtiger". Uit de gesprekken blijkt bovendien dat de gereserveerdheid ten aanzien van adaptatie van innovaties, vernieuwingen voor het overgrote deel voor de boer en tuinder verband houdt met de huidige onzekere economische situatie.

Pas op het tweede plan bespeurt men iets wat te maken zou hebben met de nabijheid van de stad of het werken en leven in een overgangsgebied. Uitzondering dient gemaakt te worden voor die enkele geïnterviewde boeren en tuinders wier bedrijven liggen in een gebied met een duidelijke niet-agrarische bestemming of worden geconfronteerd met een niet-agrarische bestemming, zoals een recreatieplan of uitbreidingsplan voor woningen in de buurt. Hier kan men de invloed van een onzekere planologische situatie bemerken. Hier hebben boer en tuinder duidelijk het idee dat men in deze specifieke situatie minder met het bedrijf kan doen dan men eigenlijk wel zou willen. Dit geeft goed aan dat traditioneel gedrag niet hetzelfde is als traditionalisme. Echter ook in deze gevallen wordt de heersende onvrede t.a.v. de economische recessie en de oplossingen die daarvoor bedacht worden zeker zo vaak naar voren gebracht en is de algemene economisch onzekere situatie in hun ogen zeker z'n zware factor als de onzekere planologische situatie.

Ten aanzien van uitbreiden van het eigen bedrijf, voor zover mogelijk, en grote bedrijven in het algemeen staat men in mijn ogen ook vrij gereserveerd. Dit geldt met name voor de veehouders. "Voor mij hoeven die grote bedrijven niet zo nodig". "Het mooie van het werk gaat daar van af". Een veel gehoorde opmerking in dit verband is dan ook dat men verwacht met het oog op de toekomst dat de wat kleinere boeren met 40-60 koeien het het langst zullen volhouden. In hoeverre hier de specifieke situatie van de Haaglanden toch niet in doorspeelt, weet ik niet, maar de eerlijkheid gebied met te vertellen dat nauwelijks een moment later men met een glinstering in de ogen kan vertellen over een verre neef of oom in Canada of de USA die in het bezit is van een ultra-modern computer gestuurd bedrijf met duizend koeien en dat dat het mooiste is wat hij zich maar kan voorstellen. Men haastte zich er dan achter aan te vertellen dat dit beeld voor Nederland geen reëel toekomstbeeld is.

In het voorgaande is een uiteenzetting gegeven over rationaliteit aan de hand van een drietal dimensies te weten infodisposi-

tie, innovatiedispositie en houding ten aanzien van nieuwe ontwikkelingen. De evaluatieve component, innovatiedispositie, is daarbij voor een sociologische benaderingswijze het meest interessant, omdat bij deze component de waardering van nieuwe ontwikkelingen (in dit geval landbouwkundige) voorop staat. Gaan we nu terug naar het uitgangspunt de houding van boer en tuinder ten opzichte van de toenemende rationaliteit van de bedrijfsvoering.

In een tweetal eerdere onderzoeken (Kerstens 1980, Brussee 1980) is aandacht besteed aan de houding ten aanzien van rationele bedrijfsvoering. Brussee spreekt, zij het in iets ander verband nl. een onderzoek naar de behoefte aan agrarische structuurverbetering, dat de beoordeling van inrichtingsfactoren (externe produktiefactor) en de behoefte aan verbetering hierin mede verband houden met het zich al dan niet positief opstellen ten aanzien van de toenemende rationaliteit van bedrijfsvoering. Volgens Brussee kenmerken de ontwikkelingen in de agrarische sector zich door een toenemende rationalisering en efficiëntie. Hiervoor is een optimale inrichtingssituatie een vereiste. Boeren en tuinders die moeite hebben met de toenemende rationaliteit van de bedrijfsvoering zullen naar verondersteld minder tekortkomingen in de inrichtingssituatie percipiëren en wellicht ook minder positief staan t.o.v. rationalisatie bevorderende structuurmaatregelen.

Een vrijwel analoge redenering is te voeren voor boeren en tuinders in overgangsgebieden. De veronderstelling is dan aldus: Boeren en tuinders die een gunstig oordeel hebben over de toenemende rationaliteit van de bedrijfsvoering zullen zich meest gedupeerd voelen door een aantal externe factoren die er zorg voor dragen dat men minder met het bedrijf kan doen dan men wel zou willen.

De houding t.o.v. toenemende rationaliteit is 'gemeten' door bij een 8-tal respondenten een reactie te vragen op de volgende bewering: "Men zegt dat land- en tuinbouwbedrijven veel meer dan vroeger echte ondernemingen zijn geworden waarbij veel berekening en vooruitkijken te pas komt. Als er zo'n ontwikkeling gaande is hoe behandelt U dan deze ontwikkeling". Zes respondenten beoordeelden deze ontwikkeling als zeer gunstig. Twee als gunstig. Bij de overige respondenten is meer globaal geprobeerd een beeld te krijgen t.a.v. rationaliteit van de bedrijfsvoering. Ook hier krijgt de rationaliseringstendens over het algemeen een zeer gunstige beoordeling.

Als we nu komen tot een samenvatting van dit onderdeel dan kunnen we allereerst vaststellen dat door veruit de meeste respondenten de toenemende rationaliteit van bedrijfsvoering als gunstig wordt beoordeeld. Op de tweede plaats kunnen we vaststellen dat zowel info- als innovatiedispositie bij de respondenten hoog was en ten derde kunnen we vaststellen dat de gedragslijn ten aanzien van het doorvoeren van nieuwe ontwikkelingen en die logischerwijs voortvloeit uit de twee voorafgaande dimensies afwachtend was. Als oorzaak voor die afwachtende houding werd door de betrokken boeren en tuinders aangegeven:

1. de algemeen economische situatie die als erg onzeker werd ervaren
2. de ruimtelijke situatie die door enkelen als onzeker werd ervaren.

Proberen we nu een koppeling tot stand te brengen tussen aan de ene kant rationaliteit en aan de andere kant de drie onderscheiden dimensies ten aanzien van het invoeren van nieuwe ontwikkelingen, dan kunnen we concluderen dat in dit vooronderzoek in niets is gebleken dat boeren en tuinders in de Haaglanden een traditionele houding hebben ten aanzien van nieuwe ontwikkelingen of dat ze meer traditioneel zijn ingesteld dan hun collega's elders.

Wel is het mogelijk dat hun gedrag voor wat betreft innovaties mogelijk wat gereserveerder is dan bij collega boeren en tuinders elders maar dat is dan waarschijnlijk te wijten aan een aantal externe factoren. Tevens is uit dit onderzoek gebleken dat moderniteit en rationaliteit niet twee zaken zijn die automatisch met elkaar samen gaan. Dat komt doordat in moderniteit niet een actiegerichte component ligt opgesloten (alleen de cognitieve en evaluatieve component) en bij rationaliteit juist wel.

Eerder is al gedefinieerd wat we onder rationeel zouden verstaan nl. het zoeken naar een optimale oplossing voor concrete problemen en het kiezen van een gedragsalternatief dat voor de betrokken boer en tuinder het meest gewenste resultaat oplevert. In het algemeen zouden we kunnen spreken van een rationele beslissing indien:

- men voor het bedrijf voldoende relevante aspecten onderkent aan een betreffende innovatie
- men een duidelijke verbetering van de bedrijfsresultaten verwacht en een reëel beeld van de onkosten heeft
- tot een positieve afweging komt van de verhouding kosten en baten.
- men overgaat tot innovatie.

Echter uit de interviews ontstaat het beeld, dat hoewel enkele boeren en tuinders zeker relevante aspecten onderkennen aan een aantal innovaties in land- en tuinbouw en men deze vernieuwingen ook serieus in overweging neemt, men uiteindelijk toch tot de slotsom komt dat onder de huidige onzekere economische omstandigheden of onder de in dit gebied onzekere planologische omstandigheden de baten niet opwegen tegen de kosten van een dergelijke bedrijfsinvestering.

Overheersende vraag voor mij blijft dan ook: In hoeverre zijn factoren als rationaliteit, moderniteit, mate van professionalisering goede ingangen om bij boeren en tuinders te bestuderen of men in het overgangsgebied (natuurlijk ook in het algemeen) door gaat met investeren en vernieuwen. Kortom of deze factoren kunnen bijdragen in het verkrijgen van inzicht in vernieuwingsprocessen bij boer en tuinder.

De gepresenteerde benadering via perceptie en waardering van

onkosten en baten bij een bedrijfsinvestering of -vernieuwing lijkt mij hiervoor meer adequaat. Ter illustratie hiervan het volgende: In de interviews is aan de veehouders steeds gevraagd naar het al of niet plaatsen van een ligboxenstal. In paragraaf 6.2 werd al aangegeven dat de helft van de ondervraagde veehouders een afwachthende houding aannamen t.o.v. investeringen. Sommige hadden het idee, dat de wat kleinere bedrijven 40-60 koeien betere overlevingskansen in de toekomst zouden hebben dan de grotere bedrijven. Voor een aantal van deze veehouders geldt het doorvoeren van deze vernieuwing, een ligboxenstal, niet als een middel tot vooruitkomen. De door hen gevoerde redenering geeft een goed beeld van de perceptie en waardering van gevolgen.

Deze verliep in het algemeen als volgt: Voor het bouwen van een dergelijke stal moet een grote hypotheek worden opgenomen. Om daarover rente en aflossing te kunnen betalen, heeft een ondernemer meer koeien nodig. Dat betekent meer werk, terwijl men die stal heeft aangeschaft om een zekere verlichting van arbeid te bewerkstelligen. Het meest bezwaarlijke is echter, dat de extra opbrengsten van de extra koeien juist genoeg zullen zijn om de extra uitgaven te kunnen dekken; men gaat er dus nauwelijks op vooruit, terwijl men mogelijk nog harder moet werken. De betrokken veehouders vinden dus op grond van een rationale afweging, een afweging van kosten en baten, het niet verantwoord of zinvol over te gaan tot een dergelijke modernisering.

6.4.4 De houding van boer en tuinder t.o.v. de overheid

De houding die de boer en tuinder inneemt ten aanzien van de overheid is voornamelijk gebaseerd op het vertrouwen wat men heeft in diezelfde overheid. Dat vertrouwen is gestoeld op een groot aantal zaken waarvan echter het door de overheid gevoerde landbouwbeleid veruit de belangrijkste is. Uit de interviews kwam naar voren dat verschillende boeren en tuinders, over het algemeen geen hoge pet op hebben van de overheid en het door de overheid gevoerde landbouwbeleid.

De overheid wordt gezien als hoofdschuldige voor zaken als een hoge renstestand, een te hoge gasprijs, de te lange onzekerheid met betrekking tot het uitvoeren van een bepaalde bestemming, het niet snel willen afgeven van vergunningen e.d. Deze zaken hebben er langzaam voor gezorgd dat bij een aantal boeren en tuinders het beeld is ontstaan van een sterk over-gebureaucratiseerde overheid die gekenmerkt wordt door een overwegend anti-agrarische houding en die maar niet wil inzien dat boeren en tuinders veel positiefs doen voor 's lands schatkist.

Er mag dan voor wat betreft landbouwzaken mogelijk veel en deskundig worden gedacht achter Haagse en Utrechtse bureaus. In de ogen van boer en tuinder gaat men voorbij aan wat in Pijnacker, Zoeterwoude of Nootdorp, haalbaar wenselijk en noodzakelijk is/wordt geacht. Dit beeld dat men heeft van de overheid heeft zijn repercussies voor de perceptie en waardering van stedelijke in-

vloedssfeer bij boer en tuinder. Zij kan zorgen voor een dermate vertroebeling dat men geen juiste inschatting meer kan maken van een aantal overheidsmaatregelen in de Haaglanden (bijvoorbeeld die maatregelen ten behoeve van de randstadgroenstructuur)

Het evalueren en accepteren van gevolgen van overheidsmaatregelen heeft blijkbaar pas betekenis voor en boer of tuinder indien hij kan instemmen met de officiële waarden en doeleinden (de achterliggende overheidsideologie) van waaruit een verandering of vernieuwing door de overheid wordt geïnitieerd. We hebben in een vorige paragraaf al naar voren gebracht dat dat voor zaken als een woningbouwplan of een recreatieplan nogal ver uit elkaar kan lopen.

Wanneer deze veranderingen voor boer en tuinder ongeloofwaardig zijn of zelfs onaanvaardbaar zijn - bijvoorbeeld omdat de bedoeling van de overheid ten aanzien van het landbouwbeleid niet duidelijk zijn of omdat men dat landbouwbeleid niet meer vertrouwt, kan dat de basis zijn voor een niet meer optimale instelling ten aanzien van het eigen bedrijf. Dit kan resulteren in een afwachtende houding voor wat betreft investeringen in en vernieuwing van de bedrijfsvoering.

Deze tendensen zijn als men kijkt naar de gegevens over de ontwikkeling in de agrarische structuur (zie par. 5.3) op beperkte schaal al zichtbaar in de Haaglanden. Ze doen zich in overgangsgedieden het eerst voor, omdat daar het agrarisch grondgebruik het meest onder druk staat als gevolg van uitbreiding van stedelijke en niet-agrarische functies.

De geplande ruimtelijke ontwikkelingen in de Haaglanden, zoals een randstadgroenstructuur, hoeven overigens niet strijdig te zijn met bepaalde agrarische ontwikkelingen als voor boer en tuinder maar duidelijk is en blijft wat van wie is. Er zou om de woorden van Constandse (1982) aan te halen een soort van algemeen aanvaarde demarcatielijn moeten ontstaan tussen verschillende bestemmingen: scheiding in plaats van verweving.

Uit de interviews blijkt dat boer en tuinder behoefte hebben aan zekerheid van wat er in de toekomst met hun gebied gaat gebeuren. Ze wensen duidelijkheid met betrekking tot de plannen en ideeën die de overheid heeft en over de termijn die nodig is voor de realisering van die plannen. Zoals tijdens een van de gesprekken werd opgemerkt: "Ze zouden in Den Haag weer eens moeten gaan regeren en keuzes maken op allerlei beleidsterreinen in plaats van alleen maar politiek bedrijven".

Ter overvloede wellicht nogmaals de opmerking dat er een verschil in houding ten aanzien van de overheid is geconstateerd tussen die boeren en tuinders die in agrarisch bestemd gebied zitten en die boeren en tuinders op wier grond een niet-agrarische bestemming rust.

Voor sommige niet-agrariërs komt deze houding van boer en tuinder misschien wat halsstarrig en elitair over, bijvoorbeeld ten aanzien van de uitvoering van recreatieplannen en -projecten. Met zo weinigen levend in een wat minder dicht bevolkt deel van de randstad en dan ook nog pretenties hebben op een eigen wereld (zie ook Constandse 1982). Men moet echter niet vergeten dat de in de

randstad bestaande behoefte om open ruimten te handhaven, ook enige verplichtingen schept ten aanzien van de mensen die daar wonen, werken, leven en deze open ruimten op orde houden. Boer en tuinder staan nu eenmaal in een andere relatie tot de grond dan recreant of stedeling. De grond vormt een belangrijk onderdeel van hun werk en het is daarom begrijpelijk dat zij en hun bedrijf niet beschouwd willen worden als een soort van stoffering van het landschap.

6.5 Relatieve deprivatie

Verscheidene malen is er nu al gesproken over een mogelijk stagnerende ontwikkeling in de land- en tuinbouw in gebieden binnen stedelijke invloedsfeer en dan met name de Haaglanden. Als oorzaken werden onder andere aangegeven: planologische onzekerheid, een verslechterde inrichtingssituatie en algemene economische onzekerheid.

In dit onderzoek is gekeken hoe boer en tuinder reageren. Gaat hij door met investeren of stopt hij ermee? Bovendien is gekeken naar een aantal factoren en houdingen- en waardenoriëntaties die op de achtergrond in de perceptie en de reactie van de boer en tuinder mee kunnen spelen en die mogelijkwijs voor verschillen kunnen zorgen tussen boer en tuinders in dit soort gebieden en boeren en tuinders elders.

In deze paragraaf zullen we nagaan in hoeverre relatieve deprivatie een bruikbare ingang is voor onderzoek van de wijze van reageren in de bedrijfsvoering van boer en tuinder in de Haaglanden. Onder deprivatie kunnen we verstaan: een zich tekort gedaan voelen. Echter, een zich tekort gedaan voelen op zich zegt nog niet zo veel. Het zal gerelateerd moeten worden aan een norm om zo de mate van een zich tekort gedaan voelen te kunnen nagaan. Daarom wordt in de sociale wetenschappen meestal niet gesproken over deprivatie an sich maar over relatieve deprivatie.

In 1949 werd dit begrip voor het eerst geïntroduceerd in "The American Soldier", een befaamd werk over attitudes, gevoelens en gedrag van militairen in de tweede wereldoorlog. Men zou relatieve deprivatie kunnen omschrijven als de afstand die door een bepaalde groep of persoon wordt ervaren tussen een situatie zoals zij die wensen en een situatie zoals die in feite is. Belangrijk in dit concept is de constatering dat de houding en het oordeel dat mensen hebben ten aanzien van bepaalde deprivaties of ontberingen, niet zozeer bepaald worden door de feitelijke mate van ontbering, maar door de norm - het referentiekader - dat zij aanleggen om hun toestand te beoordelen.

Het referentiekader is het beeld dat het individu heeft van de structuren en verhoudingen in de wereld rondom hem, welk beeld tot norm en oriëntatie dient van zijn denken en handelen. Dit referentiekader is bepalend voor de interpretaties die iemand de sociale werkelijkheid geeft en het beïnvloedt op die wijze het gedrag van de mens. Referentiekaders worden ontleend aan de sociale

situatie, die bestaat uit de omstandigheden waarin we verkeren, de groepen waartoe we behoren, het milieu, waaruit we afkomstig zijn en het werk dat we verrichten, kortom: de ervaringen die zijn opgedaan (de Jager, Mok 1974). Hiermee kunnen we ook refereren naar een toekomstige situatie, een bepaald toekomstbeeld schetsen. In deze gevallen spreken we dan van een zeker aspiratieniveau.

Aan dit soort perceptie- of ervaringsprocessen kan men drie aspecten onderscheiden:

1. descriptieve: Het vaststellen van de feitelijke situatie
2. normatieve : a. het vaststellen van de norm
b. het bepalen van het niveau van de norm
c. het vaststellen van de speelruimte die de norm toelaat
3. evaluatieve : het vergelijken van de feitelijke situatie met de norm en de conclusie die vervolgens uit deze vergelijking wordt getrokken.

Bij deze processen zal echter de normatieve vaststelling de belangrijkste zijn. Een descriptieve vaststelling is geen louter objectieve beschrijving, maar veelal mede een interpreterende descriptie in functie van de normatieve vaststelling. Een ook de evaluerende vaststelling geschiedt in functie van die normatieve (de Soomer 1980).

Relatieve deprivatie is nu een bepaald soort referentiegroeps-gedrag waarbij het gaat om de oriëntatie op andere individuen of groepen, die gebruikt worden als significant referentiekader voor eigen gedrag of attitudes (Merton 1957); Ontevredenheid, deprivatie is dus niet het resultaat van een ongunstige situatie zonder meer, maar van een situatie die door de betrokkene als ongunstig wordt beoordeeld, omdat zij hun situatie vergelijken met die van anderen. Het niveau van vergelijking is hierbij van het grootste belang.

Er wordt in het algemeen onderschied gemaakt tussen normatieve of normstellende referentiegroepen en comperatieve of vergelijkende referentiegroepen:

- normatief : stelt normen aan het individu, dient als bron waaraan het individu zijn waarden ontleend
- comparatief: aan de hand van die vergelijkingsnorm evalueert het individu zichzelf en anderen, hij kan daaraan zijn positie bepalen t.o.v. anderen.

Om over een referentiegroep te kunnen spreken, is het zinvol eerst een definitie van een groep te hebben. Merton noemt drie criteria:

1. een aantal individuen die met elkaar interacteren op basis van gevestigde patronen
2. die personen beschouwen zichzelf als groepslid
3. ze worden door anderen als groepslid beschouwd.

Wat nu wordt bedoeld met referentiegroep is lang niet altijd een groep. Vaak is er slechts sprake van een collectiviteit (wel overeenstemming wat betreft waarden, geen interactie) of zelfs een categorie (een aantal gemeenschappelijke sociale kenmerken, waarbij geen gezamenlijke normen hoeven te gelden of interactie moet optreden). Van de andere kant kunnen ook individuen iemands referentiekader zijn zoals in het proces van indentificatie. Voorts kan een groep ofwel positieve ofwel negatieve referentiegroep zijn. Positief: de normen gelden als referentiekader. Negatief: de normen van die groep worden verworpen ten gunste van hun tegendeel.

Twee belangrijke problemen bij deze referentiegroepen theorie zijn:

- a. Wat bepaalt of iemand een 'membership' dan wel een 'nonmembership group' kiest tot referentiegroep (Merton 1957).
- b. Wat bepaalt, welke relevante groep wordt gekozen tot referentiegroep op een bepaald moment.

Over b is maar weinig bekend. Bovendien is dit probleem hier voor het Haaglandenonderzoek minder relevant. Voor wat betreft a zijn er vier factoren bepalend (Deutsch en Krauss 1965):

- hoe is de kracht van de 'nonmembership group' om bij het individu prestige te hebben
- hoe centraal of geïsoleerd is het individu in de 'membership group'
- sociale systemen die gekenmerkt worden door grote sociale mobiliteit bevorderen het nemen van nonmembership groups tot referentiegroep
- persoonlijke eigenschappen van het individu spelen een rol.

Aan de hand van het voorgaande kunnen we nu stellen dat relatieve deprivatie onder boeren en tuinders in de Haaglanden niet het resultaat is van een ongunstige situatie zonder meer. Stedelijke invloed wordt pas als negatief of als deprivatie door boer en tuinder ervaren indien ze hun feitelijke situatie relateren aan een bepaald referentiekader of een bepaald aspiratieniveau. Dat is de subjectieve werkelijkheid zoals die wordt gepercipieerd door boer en tuinder.

Wat wij waarnemen via een vergelijking van cijfers over de jaren 1971 en 1980 (zie par. 5.3) is het al of niet optreden van stagnatie of een stagnerende ontwikkeling voor wat betreft de land- en tuinbouw in de Haaglanden. Dat is iets wat feitelijk vaststelbaar is, de z.g. objectieve werkelijkheid. Duidelijke moge zijn dat naast de keuze van een individu of een groep tot referentiekader, de perceptie van de eigen situatie door boer en tuinder van essentieel belang is. Bij deze perceptie staan 2 vragen centraal:

1. Voelen boeren en tuinders in de Haaglanden zich gedeprimeerd. Hoe groot is de afstand tussen feitelijke situatie en het gestelde aspiratieniveau.
2. In hoeverre zien boeren en tuinders kans de afstand tussen feitelijke situatie en aspiratieniveau te overbruggen en zo-

doende de deprivatietoestand op te heffen. In hoeverre zien ze een mogelijkheid om hun eigen situatie te verbeteren.

Een antwoord op de eerste vraag is d.m.v. onderzoek te verkrijgen (zie Nooij 1969). De vraag is ook in de interviews aan de orde geweest. De tweede vraag is eigenlijk in paragraaf 6.3 al ter sprake geweest. Daar hebben we namelijk een aantal reactiemogelijkheden van boer- en tuinder onderscheiden, waarbij de twee belangrijkste waren:

- a. doorgaan met investeren
- b. stoppen met investeren

Mogelijkheid a zouden we nu als een initiatiefrijke houding kunnen typeren. Deze boeren of tuinders zouden zelf of met behulp van anderen proberen een verbetering in hun toestand aan te brengen. Mogelijkheid b kunnen we als een meer afwachtende houding typeren.

Nu wordt er in het algemeen van uitgegaan dat mensen die weinig gedeprimeerd zouden zijn tot de groep van initiatiefnemers zouden behoren en omgekeerd mensen die ernstig gedeprimeerd zouden zijn een meer afwachtende houding zouden innemen. Nooij heeft dat geprobeerd aan te tonen in zijn onderzoek naar desoriëntatie en radicalisme onder boeren, maar deze veronderstelling bleek niet bewaarheid te kunnen worden door de gevonden onderzoeksresultaten. Hij vond dat 'overheidsverlaters', boeren met een wat meer afwachtende houding, geenszins waren oververtegenwoordigd onder de hooggedeprimeerden, er was zelfs een zwakke tendentie bespeurbaar in omgekeerde richting.

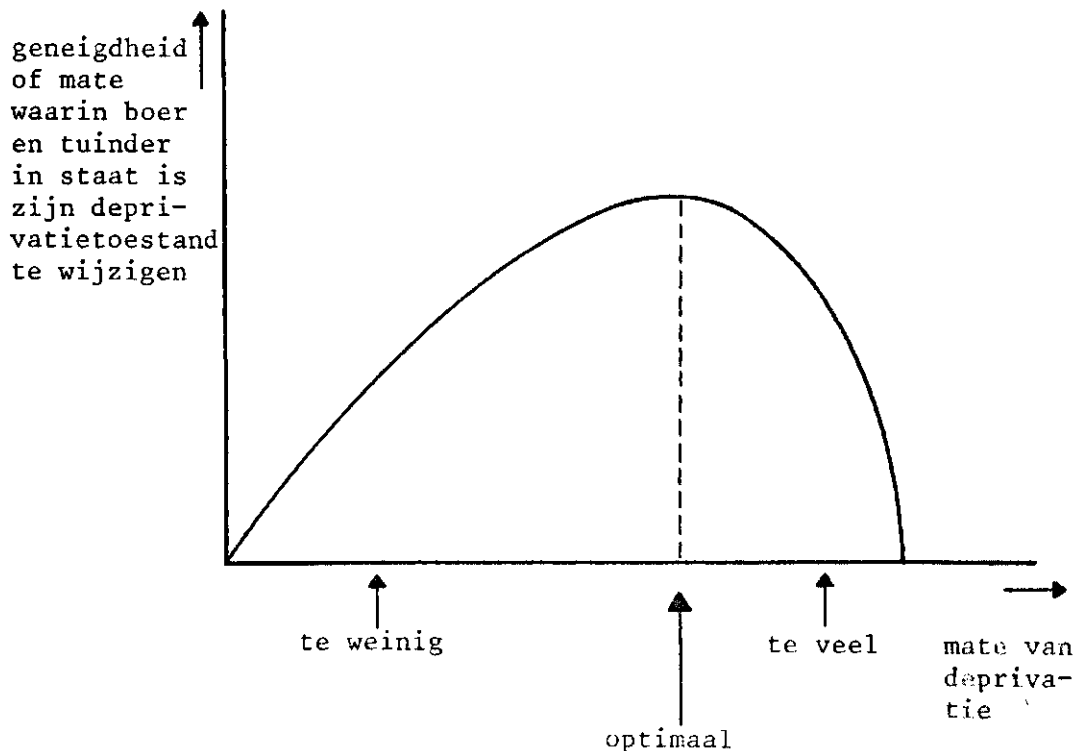
We veronderstellen nu een z.g. curve lineair verband tussen de mate van deprivatie en de geneigdheid bij boer en tuinder om deze mate van deprivatie op te heffen (zie figuur 2). De curve lineair verband, ook wel genoemd de Yerkes-Dodson curve (Baron, Byrne en Kantowitz, 1977), is al eerder aangetoond bij een aantal sociaal psychologische verschijnselen o.a. het effect van stress veroorzakende factoren op arousal (mate van opwindings) en via arousal op prestaties en verrichtingen. Een te geringe mate van arousal zou een ongunstig effect hebben op prestaties en verrichtingen evenals een te grote mate van arousal. Een gematigde staat van opwindings zou een gunstig effect hebben en wordt daarom optimale arousal genoemd. Analooch hieraan is een soortgelijke redenering te voeren over deprivatie, de afstand tussen aspiratieniveau en feitelijke situatie zoals boer en tuinder dat ervaren.

We veronderstellen nu grofweg een 3-tal mogelijkheden:

- 1. De afstand wordt als klein ervaren; boer of tuinder is weinig of niet gedeprimeerd. Hij zal zich niet geprikkeld voelen iets te ondernemen om verbetering te brengen in zijn toestand.
- 2. De afstand wordt als te groot ervaren. De boer of tuinder is dusdanig gedeprimeerd dat er een situatie onstaat die gelijk is aan anomia. Een persoon die gekenmerkt wordt door een hoge

- graad van anomia, wantrouwt de maatschappij, heeft weinig fiducia in het succes van strevingen, voelt zich verlaten, is stuurloos (Nooij 1969). Deze boer of tuinder is niet in staat op eigen kracht verbetering in zijn toestand aan te brengen.
3. De afstand tussen aspiratieniveau en feitelijke situatie wordt als gematigd en overbrugbaar ervaren. Hij is als het ware "optimaal gedepriveerd" zonder dat dit een verlamme reactie veroorzaakt. Boer of tuinder wordt uitgedaagd om een verandering in zijn toestand te brengen. Dit kan variëren van het doen van een nieuwe investering in het bedrijf tot het willen meewerken aan veranderingen in de inrichtingssituatie van het gebied.

Figuur 2. Yerkes - Dodson curve

De hier voorgestelde 'optimale deprivatie' is een provocerende formulering die nadere toelichting behoeft. Het provocerende dat wordt verondersteld, is dat naast mensen die gekenmerkt worden door een hoge mate van deprivatie ook mensen die gekenmerkt worden door een lage mate van deprivatie, weinig initiatief zullen vertonen om veranderingen aan te brengen aan hun werk, woon of leefsituatie. Een optimale graad van deprivatie zou dat juist wel weten te bereiken. De term optimaal lijkt hier wellicht wat vreemd gekozen. Optimaal wordt hier echter gebruikt in de betekenis van in-

strumenteel-effectief: effectief om een bepaald doel te bereiken (opheffen van de deprivatietoestand).

Bij deze beschouwing dient de volgende kanttekening gemaakt te worden. Het is natuurlijk de vraag in hoeverre een individu zijn deprivatietoestand probeert te reduceren door een verandering aan te brengen aan de feitelijke situatie. Het zou even goed mogelijk zijn de deprivatietoestand te reduceren door het verlagen van het aspiratieniveau. Iets dergelijks concludeert Festinger m.b.v. zijn cognitieve dissonantie theorie 1) waarin hij een onderscheid maakt tussen cognitieve elementen aangaande gedrag en gevoelens, en elementen aangaande de omgeving. De cognities aangaande de omgeving zijn meer resistent tegen verandering: de tastbare omgeving is niet zo gemakkelijk te veranderen; houding, gedrag, of in dit geval aspiraties die men koestert zijn makkelijker te veranderen.

De veronderstelling is nu dat in die gevallen waarin de afstand tussen feitelijke situatie en aspiratieniveau optimaal is, men zal proberen de feitelijke situatie te veranderen ten gunste van de aspiraties die men heeft. Wordt de afstand echter te groot, waarbij persoonlijke initiatieven het risico lopen te falen of blijkt de feitelijke situatie door persoonlijke initiatieven niet te veranderen dan zal men afhankelijk van het feit of men door derden geholpen wordt (in de meest voorkomende gevallen de overheid) zijn aspiratieniveau verlagen.

In paragraaf 6.4 is al ter sprake gekomen dat in gebieden met een aantoonbare slechte inrichtingssituatie boeren uit de streek zelf de inrichtingssituatie als niet slecht beoordeelden. Gesteld werd in navolging van Brussee dat dit wel eens zou kunnen liggen aan het referentiekader van de betrokken boeren. Men heeft zich binnen de gegeven mogelijkheden aan de situatie aangepast en beoordeelt vanuit deze situatie de inrichtingsaspecten. Niet aan de hand van objectieve normen, maar aan de hand van eigen subjectieve normen. Omdat men geen vergelijkingsmogelijkheid, een afwijkend referentiekader heeft, ligt het aspiratieniveau van die boeren wat lager in vergelijking met elders en is men om die reden tevreden met de daar heersende situatie.

Iets soortgelijks is wellicht te constateren in de Haaglanden. De gesprekken en het materiaal wijzen licht in die richting. Daarvoor is het nodig een onderscheid te maken tussen tuinders en vee-

1) Cognitieve dissonantietheorie gaat er vanuit dat er behoefte is aan consistente kennis, het is een uitbreiding van de z.g. social-comparison theorie. Deze theorie is vergelijkbaar met Mertons referentiegroepstheorie. Beide theoriën gaan over hetzelfde: de condities waaronder anderen dienen als significant referentiekader voor zelf-evaluatie. Merton biedt echter een sociologische theorie met het accent op structurele factoren. Festinger een psychologische theorie met het accent op motivationele condities.

houders. Ondanks het feit dat objectief gezien (cijfermateriaal m.b.t. de land- en tuinbouw in de Haaglanden zie par. 5.3) de glastuinbouw op een redelijk tot hoog niveau staat in vergelijking met het westland leken de tuinders vrij ontevreden te zijn met hun situatie. Dat had dan niet zozeer betrekking op de inrichtingssituatie als wel op de zeer hoge schulden- en rentelast, de daaruitvoortvloeiende onzekerheid m.b.t. het inkomen, de lange werktijden, de hoge loonkosten, de hoge gasprijs, waardoor ze zelf vonden dat het niet best ging met het bedrijf. In veel gevallen vond men dat er nog veel veranderd moest worden aan het bedrijf (dubbel glas, zuiniger verwarmingsinstallatie), wilde men optimaal kunnen draaien.

De veehouders die objectief gezien meer reden tot klagen zouden moeten hebben waren daarentegen veel minder strijdbaar, wat apatischer, wat afwachtender. Men leek tevreden met de inrichtingssituatie, met het bedrijf zelf, met het eigen inkomen, en als b.v. bedrijfsvergroting ter sprake kwamen dan haastte men zich er achter aan te vertellen dat die grote bedrijven het in Nederland in de toekomst toch niet zouden redden. Hoewel de positie van de tuinders op dit moment niet bijzonder rooskleurig is, maar ze er qua ontwikkelingsmogelijkheden in de Haaglanden toch een stuk beter voor staan dan de veehouders, lijken ze dus meer gedepriveerd te zijn dan diezelfde veehouders. Naast allerlei oorzaken die al genoemd zijn (economische factoren, verstedelijking, e.d.) zou de oorzaak van dit verschijnsel kunnen zijn het referentiekader dat men zich stelt.

De veronderstelling is nu dat tuinders een hoger aspiratieniveau zouden hebben, doordat ze meer en betere mogelijkheden tot vergelijking hebben. De meeste tuinders zitten hier geconcentreerd in het westen van Nederland. De tuinbouw heeft ook hier een soort centrumfunctie. Men ontmoet collega's frequent (o.a. op veilingen). Men hecht zeer veel belang aan de studiegroep die men als een 'membership group' zou kunnen opvatten. Men zou voorzichtig kunnen concluderen dat tuinders hun beroep minder als een 'way of life' zien dan de veehouders. Ze vergelijken zich meer met andere bedrijfstakken buiten de land- en tuinbouw. Ze hebben kortom een hoger aspiratieniveau dan de meeste veehouders in de Haaglanden. Daardoor lijkt de drang tot continue verbetering en vernieuwing van hun bedrijf in sterkere mate aanwezig.

Resumerend: de theorie van relatieve deprivatie lijkt m.i. een ingang te bieden om wat meer te weten te komen over de subjectieve betekenis van een aantal ontwikkelingen in overgangsgebieden voor de agrariërs in deze gebieden. Er is hier een mogelijke uitwerking van deze theorie gepresenteerd. De juistheid en bruikbaarheid van deze theorie zullen pas d.m.v. toetsend onderzoek beoordeeld kunnen worden.

6.6 Streekbinding en beroepsbinding

Om een idee te krijgen in hoeverre boeren en tuinders tevre-

den waren met hun bestaan (het wonen en werken) in de Haaglanden is tijdens de interviews gesproken over de gehechtheid aan de streek (streekbinding) en de gehechtheid aan het beroep, (beroepsbinding).

Streekbinding zou men kunnen omschrijven als het verschijnsel dat mensen zich emotioneel verbonden voelen met de lokale samenleving waartoe ze behoren. Deze omschrijving komt overeen met die van dorpsbinding (Groot 1972). Groot onderscheidt dit begrip in zijn dissertatie van het begrip collectieve indentificatie, waar de nadruk valt op het proces, waarbij de leden van een sociale eenheid op territoriale basis zich vereenzelvigen met de sociale eenheid waaraan zij emotioneel gebonden zijn. Gebondenheid aan het gebied kan als drijfveer, als oorzaak van dit proces worden beschouwd.

Om een antwoord te geven op de vraag hoe boeren en tuinders in overgangsgebieden reageren op het proces van verstedelijking kan het begrip streekbinding mogelijk van dienst zijn. De wijze van reageren van boeren en tuinders zou kunnen afhangen van:

- de mate waarin men bewust of onbewust geconfronteerd wordt met het proces van verstedelijking
- de sterkte van de emotionele verbondenheid van boeren en tuinders met het gebied en de lokale samenleving.

In dit verband speelt, op meer individueel niveau, de perceptie van de eigen positie binnen de agrarische sociale structuur een belangrijke rol, of te wel de mate waarin men zich als iemand met een zekere status in de land- of tuinbouwwereld beschouwd.

Isbary opperde in 1962 dat boeren met een van ouds her meer marginale positie in de agrarische structuur ten opzichte van de meer toonaangevende kring in de boerenwereld, economisch gezien, makkelijker kunnen integreren in de urbaine wereld, doordat zij minder moeite hebben met het overwinnen van het standsbewust zijn. Dit zou kunnen leiden tot de veronderstelling dat boer en tuinder in de Haaglanden makkelijker zouden inspelen op de mogelijkheden die de stad biedt om het inkomen te verhogen, bijvoorbeeld door de directe verkoop van agrarische produkten aan huis of de verhuur van grond en/of bedrijfsgebouwen voor niet-agrarische doeleinden. Uit de interviews en ander studiemateriaal heb ik overigens niet kunnen afleiden of dit werkelijk een belangrijke rol speelt in de Haaglanden.

Het merendeel van de geïnterviewden waren van oorsprong uit het studiegebied afkomstig. Dit gold met een drie-tal uitzonderingen voor alle veehouders. Onder de tuinders waren ook drie mensen van elders afkomstig (Westland). Vrijwel alle geïnterviewden gaven min of meer te kennen dat ze liever niet weg wilden uit dit gebied. Toch werd niet de indruk gecreëerd dat men echt gehecht was aan de streek, dat er zoiets zou bestaan als 'Wij-besef'. Daarvoor is waarschijnlijk het gebied in z'n totaliteit te groot en speelt bijvoorbeeld de snelweg Den Haag-Utrecht en de plaats Zoetermeer als fysieke barrières een te grote rol. Mogelijk dat op kleinere

schaal, op dorpsniveau, dit 'Wij-besef' wel meespeelt, al kwam ook dit niet goed naar voren in de interviews. Daarvoor was echter het aantal te klein en te veel verspreid.

Beroepsbinding, in buitenlandse literatuur beschreven als job-attachment, zou men kunnen omschrijven als de gehechtheid aan het beroep van boer of tuinder. Er zijn twee manieren om de mate van beroepsbinding te bepalen:

- de directe methode; men vraagt mensen wat ze zouden gaan doen als ze opnieuw mochten gaan beginnen (Gasson 1971)
- de indirecte methode; men vraagt mensen de positieve en negatieve aspecten van en overstap naar een ander beroep te laten opsommen (b.v. reguliere werktijden, meer vrije tijd, hoger inkomen e.d. Van Es en Mc Ginty 1974).

In het hierboven al even aangehaalde onderzoek van Gasson werd verondersteld dat boeren in het agrarisch gebied meer positief zouden staan tegenover 'het boeren' in het algemeen dan collega's in meer verstedelijkte gebieden. Deze veronderstelling bleek niet op te gaan. Juist het tegendeel bleek waar. In verstedelijkte gebieden was de beroepsbinding groter dan in het agrarisch gebied.

Een mogelijke verklaring hiervoor zou zijn, dat als men de intrinsieke aspecten van het boer zijn in ogenschouw neemt (plezier in het werk, gevarieerde werksituatie, onafhankelijkheid e.d.) boeren bereid zijn daarvoor in vergelijking met het burgerleven een lager inkomen te verdienen. Volgens Gasson zijn juist sentimenten als deze meer te vinden bij boeren die vlakbij de stad wonen omdat deze boeren door hun werksituatie in een gebied binnen stedelijke invloedsfeer, zich meer bewust zouden zijn van de werkcondities van niet-agrarische beroepen en daardoor zelf een grotere beroepsbinding zouden vertonen.

Tijdens de gevoerde gesprekken bleek de binding aan het beroep zowel bij boeren en tuinders, vrij sterk. Vergelijking met andere gebieden was niet mogelijk, zodat de veronderstelling van Gasson moeilijk geverifieerd kan worden. Overigens ook hier bleek weer enigszins een verschil in opvatting te bestaan tussen boeren en tuinders. Bij de boeren met wie is gesproken was om het in de woorden van Constandse uit te drukken, duidelijk een grote gehechtheid aan grond te bespeuren, die waar dan ook de boer in staat stelt zijn beroep uit te oefenen. Een gemaakte opmerking als b.v. 'het land is niet ondankbaar' moge dit nog eens extra benadrukken. Deze gehechtheid aan grond is zonder twijfel groter dan de gehechtheid aan de grond of te wel streekbinding.

Bij tuinders was die gehechtheid aan grond zeker ook bespeurbaar maar is het begrip beroepsbinding toch meer op zijn plaats. Hier leken zaken als het eigen baas zijn, het vrij ondernemer zijn, het zelf of met behulp van anderen bestuderen van nieuwe teelttechnieken van minstens even groot belang te zijn.

6.7 Self-controll als aspect van leefbaarheid

De derde en laatste theoretische invalshoek die hier besproken wordt na relatieve deprivatie en binding of gehechtheid is self-controll. We zouden dit begrip kunnen vertalen met greep op de eigen situatie. Hieronder verstaan we in deze context: het vermogen van boeren en tuinders om invloed uit te oefenen op zaken die hun leven bepalen, om een stem in het kapittel te hebben in beslissingen die over hun worden genomen, om hun persoonlijke toekomst in eigen hand te houden.

Greep op de eigen situatie wordt in een aantal onderzoeken (Simonse 1977, projectgroep vakgroep sociale psychologie Leiden 1977) als een belangrijk aspect onderscheiden aan leefbaarheid - of iemand zijn sociaal-ruimtelijke situatie als leefbaar beschouwd -. Andere aspecten die aan leefbaarheid te onderscheiden zijn: het fysieke woonklimaat, de mogelijkheid tot het verwerven van een redelijk inkomen, de voorzieningen op materieel en immaterieel gebied, het sociale klimaat.

Nu is de leefbaarheid, nu en in de toekomst, in de Haaglanden voor boer en tuinder van zeer groot belang, vooral omdat i.t.t. bijvoorbeeld de forensen die in het gebied wonen, zij direct zijn aangewezen op het gebied zelf voor de verwerving van een redelijk inkomen. Vandaar dat een nadere bestudering van leefbaarheid in het LEI-onderzoek zeker op zijn plaats zou kunnen zijn.

In het nu volgende zal kort op de aspecten die hier onderscheiden zijn aan leefbaarheid worden ingegaan waarbij de nadruk zal vallen op self-controll.

- Met fysiek woonklimaat wordt onder meer bedoeld op de soort en kwaliteit van de behuizing, van de directe woonomgeving en ook de aard van het landschap. Behoudens misschien het laatste punt is gebleken tijdens de gesprekken dat dit aspect op dit moment voor boer en tuinder van ondergeschikt belang is.
- De mogelijkheid tot het verwerven van een redelijk inkomen: dit aspect spreekt voor zich. De kans op een redelijk inkomen, een redelijke mate van sociale zekerheid is voor boer en tuinder van grote importantie. Zaken als bedrijfscontinuering en/of bedrijfsvernieuwing hier nog wel verantwoord zijn spelen hierbij een zeer grote rol.
- De verzorgingssituatie of de voorzieningen op materieel en immaterieel gebied hebben te maken met voorzieningen voor het directe levensonderhoud maar ook op medisch, sociaal en educatief terrein. Alhoewel deze voorzieningen in de Haaglanden niet allemaal op een even hoog niveau liggen, hebben boer en tuinder door het feit dat ze vrij dicht bij steden wonen, hier wellicht minder reden tot klagen over het voorzieningenniveau dan hun collega's elders. In de gesprekken zijn hierover weinig wanklanken gehoord.

- Het sociale klimaat laat zich omschrijven als de mate waarin normen en waarden patronen, relatienetwerken en groepsverhoudingen op elkaar zijn afgestemd. In paragraaf 6.1 is daar al wat uitvoeriger op ingegaan.
- Het laatste aspect self-controll of greep op de eigen situatie is hiervoor al omschreven. We zullen daar nu nader op ingaan.

De belangrijkste reden om in de Haaglanden een onderzoek naar de invloed van de stad op de landbouw uit te voeren was, dat daar het verstedelijkingsproces in al zijn facetten zichtbaar zou zijn.

Met de in de derde nota ruimtelijke ordening en in de zogenaamde groene nota's gelanceerde en gepresenteerde ideeën over een randstadgroenstructuur wil de overheid een soort van tegenhanger van die verstedelijking creëren en door een zekere geleiding trachten de verstedelijking in goede banen te leiden. Dit alles om de leefbaarheid in het gebied te vergroten. Men heeft het niet voor niets over zaken als belevingswaarde en gebruikswaarde (Biemond 1981). Het is echter de vraag of het gebied er zoveel leefbaarder door wordt en bovendien: leefbaarder voor wie? Voor recreanten, natuurbeschermers, stedelingen?

In ieder geval heeft de hele ideëenvorming rond deze groenstructuren zich afgespeeld buiten de directe belevingswereld van boeren en tuinders in het studiegebied. Boeren en tuinders hebben weinig invloed kunnen uitoefenen op dit hele gebeuren. Vandaar de nadruk op het aspect self-controll, greep op de eigen situatie. Hiervan uitgaande zouden we het volgende willen veronderstellen:

1. Boeren en tuinders in overgangsgebieden hebben over het algemeen het gevoel dat zij weinig invloed kunnen uitoefenen op hun eigen toekomstige positie (toekomst in eigen hand).
2. De tweede veronderstelling spruit voort uit de eerste: Boeren en tuinders in overgangsgebieden hebben het idee dat men in deze situatie minder met het bedrijf kan doen dan men eigenlijk zou willen.

Deze twee veronderstellingen kunnen worden uitgewerkt in een aantal onderzoeksvragen. Het is wellicht interessant hier de benadering van Simonse ten aanzien van dit soort vraagstukken te presenteren als een soort van alternatieve onderzoeksmethode. Simonse gaat in zijn onderzoek waar hij de sociale structuur en de cultuur van een aantal volksbuurten analyseert in op de (on)mogelijkheid van mensen hun eigen leefsituatie te bepalen. Hij doet dat aan de hand van een aantal subculturele kenmerken die mogelijk ook voor een deel onder boeren en tuinders terug te vinden zijn.

Laten we een aantal van deze typerende gedragingen en houdingen, die we overigens voor een deel in par. 6.4 zijn tegengekomen, eens op een rij zetten:

- 1 - de neiging om gebeurtenissen te verklaren uit een aantal anonieme krachten waarop de persoon in kwestie geen vat heeft.

- 'We zitten nu eenmaal in de hoek waar de klappen vallen'.
 RABO-bank - 'ruimt alle boeren op' e.d.
- 2 - Een houding van ongeloof om door eigen inspanningen enige macht of aanzien te verwerven en gewenste veranderingen te bewerkstelligen. Een houding van 'het leven wordt door het lot bepaald'.
 - 3 - Een beperkt vermogen om gevoelens van ontevredenheid te definiëren tot problemen en een gering vertrouwen dat langs de weg van probleem en doelstelling een verbetering van de situatie mogelijk is.
 - 4 - Het snel ontmoedigd zijn bij het ondervinden van enige weerstand.
 - 5 - Een geringe aspiratie tot het klimmen op de maatschappelijke ladder (verhoging sociale status en presige), mede als gevolg van de overtuiging dat de kansen daartoe zeer klein zijn.
 - 6 - Een wantrouwende houding ten opzichte van de overheid en andere ambtelijke instanties. Dat zijn leden van de z.g. - 'Zegroep' -; in hun ervaring met dit soort instanties trekken ze meestal aan het kortste eind.

De gedragingen en houdingen bleken voor een deel in de gesprekken signaleerbaar te zijn, met name 1, 3 en 6. Het zou wellicht ook mogelijk zijn deze typerende gedragingen en houdingen om te zetten in een lijst met een aantal factoren die een verklaring zou kunnen bieden voor de geringe belangstelling en participatie bij boeren en tuinders in de Haaglanden voor plannen als een randstadgroenstructuur (zie ook Simonse 1977).

In zo'n lijst zouden verschillen en ongelijkheden in diverse opzichten tussen de vertegenwoordigers van de stedelijk dominante cultuur (beleids mensen, bestuurders, planologen, recreanten e.d.) en de vertegenwoordigers van de subcultuur (boeren en tuinders in de Haaglanden) naast elkaar geplaatst kunnen worden (Glenn, Hill 1977), bijvoorbeeld:

- Verschuillende machtsposities
 De dominante cultuur kent een grote mate van deskundigheid op allerlei gebied. Ze heeft verder de beschikking over omvangrijke apparaten voor administratieve verwerking en over grotere financiële mogelijkheden. Boeren en tuinders hebben over het algemeen die deskundigheid niet. In het beste geval zijn ze aangesloten bij een boeren- of tuindersbond, maar die houden zich niet direct bezig met b.v. een randstadgroenstructuur in de Haaglanden. Zij hebben niet de vaardigheden en inzichten en de financiële mogelijkheden om zich met dit soort specifieke zaken bezig te houden.
- Verschuillende belangen
 De dominante cultuur met name de overheid zal rekening moeten houden met die verschuillende belangen. Het belang van de recreant, het belang van de woningzoekende, het verkeersbelang. Boeren en tuinders hoeven slechts rekening te houden met hun

eigen belang. Het verwerven van een redelijk inkomen in de land- en tuinbouw; de verbetering van de kwaliteit van hun produktie-omstandigheden e.d.

- Verschillende benaderingen
De benadering van de dominante cultuur is niet persoonlijk, maar afstandelijk, zakelijk. Vaak ook later planologisch of financieel gericht.
De benadering van boeren en tuinders is veel subjectiever. Hun emotionele betrokkenheid is veel groter; het gaat ook om hun grond, hun bedrijf. De consequenties zijn ook groter voor boer en tuinder; het gaat direct om het wel of niet kunnen uitoefenen van hun beroep.
- Verschillende visies met betrekking tot de toekomst
Het denken van de dominante cultuur is meer een lange termijn denken. Dat moet het ook zijn. Er liggen verschillende maatschappij opvattingen aan ten grondslag. Boeren en tuinders denken veel meer op de korte termijn. Welke investering moet ik dit jaar doen om de komende drie jaar bij te blijven. Ontwikkelingen gaan zo snel (niet alleen technologisch, maar ook b.v. de ontwikkelingen op de geldmarkt, de rentestand) dat het niet mogelijk is voor hen op langere termijn te denken.

Dit is zeker nog geen uitputtende lijst van kenmerken, maar de lijst geeft een eerste indruk van hoe de ideaalbeelden van respectievelijk de dominante cultuur en de subcultuur er uitzien. Voor het LEI-onderzoek zou men een itemlijst van meerdere kenmerken kunnen hanteren.

De belangrijkste onderzoeksvraag hierbij zou zijn: In hoeverre passen de boeren en tuinders in de Haaglanden, als gevolg van de stedelijke invloed nog in dat ideaalbeeld van de subcultuur?

SAMENVATTING EN VERONDERSTELLINGEN

Het overgangsgebied tussen stad en platteland is de laatste jaren volop in de belangstelling komen te staan. Steeds meer stedelijke functies dringen het landelijk gebied binnen ten koste van de agrarische functie.

Om een bijdragen te leveren aan het inzicht omtrent de invloed van verstedelijkingsprocessen op ontwikkelingen in de land- en tuinbouw wordt door het LEI onderzoek verricht in de Haaglanden. Dit onderzoek omvat twee delen. Deel A richt zich op de ontwikkeling van de agrarische structuur terwijl deel B meer is gericht op sociaal-psychologische factoren die hierbij een rol spelen.

Ten behoeve van deel B is een oriënterende studie uitgevoerd. De resultaten van deze studie zijn verwerkt in dit rapport. Doel hiervan was om via literatuurstudie, cijfermateriaal met betrekking tot land- en tuinbouw in de Haaglanden en een aantal open interviews mede richting te geven aan de inhoud en opzet van deel B.

De nadruk van deze oriënterende studie lag op exploratie, niet op toetsing. Explorerend onderzoek heeft meestal een tweetal functies: het ontdekken van verbanden omdat er meestal geen uitgewerkte theorie(-en) over te onderzoeken verschijnsel bestaat(/n) en het ontwerpen of aangeven van meetinstrumenten. Aan de eerstgenoemde functies is in dit oriënterende onderzoek de meeste aandacht besteed.

Het overgangsgebied wordt gekenmerkt door een aantal sterk met elkaar concurrerende ruimtelijke claims op het landelijk gebied. Naast de van oudsher agrarische functie gaan vestigingsplaatsfuncties voor niet-agrarische activiteiten een steeds grotere rol spelen in het overgangsgebied o.a. wonen, recreatie, landschap, natuur en verkeer.

Al deze niet-agrarische functies zijn in deze studie samengevat onder de noemer stedelijke invloed. De belangrijkste gevolgen hiervan voor de land- en tuinbouw zijn het verlies van cultuurground en planologische onzekerheid. Beiden kunnen voor de individuele boer of tuinder van grote invloed zijn op de bedrijfsvoering en ze kunnen in het algemeen leiden tot stagnatieverschijnselen voor de land- en tuinbouw in gebieden binnen stedelijke invloedsfeer.

Is er voor de Haaglanden sprake van stagnatie of een stagnerende ontwikkeling in land- en tuinbouw? We hebben in deze studie gekeken naar de twee meest voorkomende bedrijfstypen: de glastuinbouw en de rundveehouderij. Afgaand op de eerste resultaten kan men voor wat betreft de rundveehouderij spreken van een stagnerende of achterblijvende ontwikkeling. Voor de glastuinbouw is een zeer lichte tendens in die richting bespeurbaar.

In het algemeen wordt verondersteld dat een van de belangrijkste oorzaken van stagnatie een achterblijvend investeringsniveau is. Wat betreft het verrichten van investeringen zijn in dit onderzoek een 5-tal reactiemogelijkheden onderscheiden:

1. gewoon doorgaan met investeren om zodoende een moderne bedrijfsvoering te handhaven.
2. het uitstellen of stoppen van de noodzakelijke investeringen.
3. gewijzigde bedrijfsopzet met niet-agrarische activiteiten.
4. uitkijken naar een ander bedrijf elders.
5. stoppen met boeren.

De keuze voor één van de 5 mogelijkheden door boer en tuinder is op te vatten als een individueel beslissingsproces. De aandacht in het oriënterende onderzoek ging uit naar de keten: stedelijke invloed - mogelijkheden voor bedrijfsontwikkeling - perceptie en waardering van de mogelijke gevolgen van een aantal bedrijfsalternatieven - beslissing aangaande de wijze van bedrijfsvoering.

Daarbij is nagegaan welke factoren mogelijk van invloed zijn op dit beslissingsproces o.a. houdingen en waardenoriëntaties. Tot slot zijn een drietal theoretische invalshoeken gepresenteerd, te weten relatieve deprivatie, streek- en beroepsbinding en self-controll, die de onderzoekers van het LEI ten dienste kunnen staan bij de operationalisatie van een aantal onderzoeksvragen.

Voor de duidelijkheid zullen de in deze studie naar voren gebrachte veronderstellingen nog een keer op een rij worden gezet. Daarbij wil ik nogmaals benadrukken dat hier sprake is van veronderstellingen (géén conclusies) aan de hand van explorerend onderzoek. Zij dienen dus nog op hun juistheid getoetst te worden.

1. De belangrijkste gevolgen van stedelijke invloed voor de land- en tuinbouw zijn verlies van cultuurgrond en planologische onzekerheid.
2. De rundveehouderij heeft als meer grondgebonden bedrijfstak meer last van deze gevolgen van stedelijke invloed dan de glastuinbouw.
Uit de eerste gegevens van het LEI-onderzoek blijkt dat de groei van de produktie-omvang per bedrijf, per hectare en per vaste arbeidskracht enigszins achterblijft bij vergelijkbare gebieden.
De interviews bevestigen dit beeld voor wat betreft de rundveehouderijbedrijven, niet voor de glastuinbouwbedrijven.
3. Afname van cultuurgrond en planologische onzekerheid in gebieden binnen stedelijke invloedssfeer leiden er toe dat agrariërs (en dan met name de rundveehouders) in deze gebieden minder ontplooiingsmogelijkheden hebben.
4. Als gevolg van hetgeen onder punt 3 is genoemd treedt er in

deze gebieden een negatief selectieproces op onder de agrariërs (m.n. de rundveehouders), dat mede bijdraagt tot het stagneren van de agrarische produktie.

5. De agrarische structuur in deze gebieden is aan veranderingen onderhevig, mede omdat agrariërs (m.n. de rundveehouders) zich hier meer richten op bepaalde specifieke bedrijfsvormen en eventuele niet-agrarische nevenactiviteiten.
6. Het oogmerk van grondonttrekking (voor woningbouw, recreatieplannen e.d.) lijkt van invloed op de bereidheid van boer en tuinder om in de planfase mee te werken aan een dergelijke grondonttrekking.
7. Het oordeel van agrariërs (m.n. de rundveehouders) over de eigen inrichtingssituatie is vaak vrij positief in vergelijking met de normen die gesteld worden aan een goede inrichtingssituatie. Dit heeft wellicht te maken met hun referentiekader.
8. Boeren en tuinders in de Haaglanden worden over het algemeen gekenmerkt door een meer intrinsieke houdingen en waardenoriëntaties, dat wil zeggen dat boeren en tuinders de nadruk leggen op aspecten als plezier in het werk, onafhankelijkheid, een gevarieerde werksituatie e.d.
9. Boeren en tuinders in de Haaglanden worden over het algemeen niet gekenmerkt door een afwijzende houding t.a.v. nieuwe ontwikkelingen. Men heeft een vrij hoge info- en innovatiedispositie.
Er is dan ook geen reden om aan te nemen dat ze traditioneler zijn ingesteld dan hun collega's elders.
10. Een zekere gereserveerdheid ten aanzien van de adaptatie van innovaties bij boer en in mindere mate tuinder houdt in de eerste plaats verband met de huidige onzekere economische situatie, pas in de tweede plaats met een planologische onzekere situatie.
11. Boeren en tuinders die een gunstig oordeel hebben over de toenemende rationaliteit van de bedrijfsvoering zullen zich meer dan anderen gedupeerd voelen door een aantal externe factoren die er zorg voor dragen dat men minder met het bedrijf kan doen dan men wel zou willen.
12. Voor het verkrijgen van inzicht in vernieuwingsprocessen bij boeren en tuinders is m.i. een benadering via perceptie en waardering van kosten en baten bij een bedrijfsinvestering of -vernieuwing meer adequaat dan een benadering via de bestudering van factoren als rationaliteit, moderniteit en mate van professionalisering.

13. Er is een verschil te constateren in houding ten aanzien van de overheid tussen boeren en tuinders die in een agrarisch bestemd gebied zitten en boeren en tuinders die in een niet-agrarisch bestemd gebied zitten. Eerstgenoemden hebben een meer positieve houding ten opzichte van de overheid dan laatstgenoemden.
14. Relatieve deprivatie is de afstand tussen een bepaald referentiekader (-groep) of een bepaald aspiratieniveau en de feitelijke situatie zoals boer en tuinder die ervaren.
15. Er bestaat een curve-lineair verband tussen de mate van relatieve deprivatie en de geneigdheid bij boer en tuinder om deze mate van deprivatie op te heffen.
 - Wordt de afstand tussen aspiratieniveau en feitelijke situatie als klein ervaren dan wordt boer of tuinder niet geprikkeld om verbetering aan te brengen in zijn huidige situatie.
 - Wordt de afstand als te groot ervaren dan is boer of tuinder dusdanig gedeprimeerd dat er een situatie ontstaat die gelijk is aan anomia. Boer of tuinder is niet in staat op eigen kracht verbetering in zijn situatie aan te brengen. Hij wacht op hulp van derden of verlaagt zijn aspiratieniveau.
 - De afstand wordt als gematigd en overbrugbaar ervaren. Boer en tuinder is 'optimaal' gedeprimeerd. Hij wordt uitgedaagd om een verandering in zijn toestand aan te brengen.
16. Relatieve deprivatie is op te vatten als de door boer en tuinder gepercipieerde negatieve aspecten van de situatie in de Haaglanden (de subjectieve werkelijkheid). Stagnatie is dat wat feitelijk vaststelbaar is in de Haaglanden (de objectieve werkelijkheid). Er bestaat geen duidelijk oorzakelijk verband tussen deze 2 begrippen.
17. De wijze waarop boeren en tuinder reageren op het proces van verstedelijking hangt onder meer af van:
 - de mate waarin men bewust of onbewust geconfronteerd wordt met het proces van verstedelijking
 - de sterkte van de emotionele verbondenheid van boeren en tuinders met het gebied en de lokale samenleving.
18. De beroepsbinding bij boeren en tuinders in de Haaglanden, de gehechtheid aan grond, is groter dan de emotionele verbondenheid met de streek of te wel gehechtheid aan de grond.
19. Boeren en tuinders in de Haaglanden hebben over het algemeen het gevoel dat zij weinig invloed kunnen uitoefenen op hun eigen toekomstige positie.
20. Boeren en tuinders in de Haaglanden hebben het idee dat men

in de huidige situatie minder met het bedrijf kan doen dan men eigenlijk zou willen.
Dit is voor een groot deel te wijten aan de huidige economische situatie. Stedelijke invloed kan hierbij ook een rol spelen.

Ter afsluiting van dit hoofdstuk een aantal opmerkingen over het onderzoek van het LEI naar aanleiding van dit vooronderzoek.

1. De gehanteerde verdeling in deelgebieden met een agrarische en een niet-agrarische bestemming via bestemmingsplannen en streekplannen biedt m.i. onvoldoende mogelijkheden om het aspect planologische onzekerheid goed te analyseren.
Planologische onzekerheid kan nl. voor een groot deel al voorafgaan aan de opname van een bepaalde bestemming in een bestemmingsplan.
Bovendien kan de gemeente (B & W) via een art. 19 WRO procedure besluiten toch andere bestemmingen dan die vermeld staan in het heersend bestemmingsplan toe te laten.
G.S. moet daarvoor een verklaring van geen bezwaar afgeven, maar dit zal zeker geen problemen opleveren als het streekplan aan dat deelgebied een andere bestemming geeft.
Het was m.i. wenselijk geweest de verschillen in planontwikkeling tussen de te onderscheiden deelgebieden op een meer gedetailleerde wijze te onderzoeken.
2. Het is m.i. uit sociologisch oogpunt jammer dat het onderzoek in sterke mate gericht is op vergelijking van gebieden binnen het studiegebied en de mogelijkheden tot een vergelijking met andere gebieden beperkt zijn (o.a. door verschillen in indeling in beroepsgroepen).
3. Eveneens is het jammer dat men heeft gekozen voor een gebiedsindeling waarbij een groot gedeelte van de B-driehoek (Bleiswijk, Bergschenhoek, Berkel) buiten dit onderzoek is komen te vallen.
Daardoor is een belangrijke bron voor interne vergelijking in het gebied zelf voor wat betreft de glastuinbouw weggevalen.
Deze vergelijking is m.i. noodzakelijk:
 - a vanwege de nieuwe projectvestigingen in die B-driehoek
 - b de relatief grote import in dit gebied van tuinders uit het Westland
 - c om verschillen op het spoor te komen tussen dit relatief nieuwe glastuinbouwgebied en de wat oudere tuinbouwvestigingen rond Pijnacker en Nootdorp
 - d om mogelijke verschillen tussen deze 2 gebieden op het spoor te komen voor wat betreft de houding van boeren t.o.v. de glastuinbouw.

LITERATUURLIJST

1. Baron R.A., Byrne D. & Kantowitz B.H., Psychology, understanding behavior. W.B. Saunders Company, Philadelphia, 1977.
2. A.L.G.M. Bauwens; De land- en tuindbouw in de overgangsgebieden tussen stad en platteland, LEI, afdeling structuuronderzoek, 1980.
3. A.H.M. Belt; Een verkennend onderzoek naar de mentale belasting bij boer en tuinder. IMAG rapport 35, 1981.
4. E. Berg; Strukturentwicklung im Ballungsraum; Verlag Eugen Ulmer Stuttgart, 1976.
5. M. Berkelmans, G. Geenen; Stadsrandstudie Leidschendam; scriptie L.H. Wageningen, 1980.
6. T. Biemond; Inrichting landelijk gebied en randstedelijke groenstructuur; recreatievoorzieningen 1981, nr. 2.
7. A.M. Blair; Urban influences on farming in Essex. Geoforum vol. 11 1980, p.p. 371-384.
8. J. van Bodegraven, M.S. Bos e.a.; Gemeentelijke Grondverwerving; Vakgroep Cultuurtechniek Wageningen, 1981.
9. H. Brussee; Agrariërs in het Noorderpark; werkgroep agrarische structuurverbetering Noorderpark; Landinrichtingsdienst, 1980.
10. A.K. Constandse; Boeren in Flevoland; Flevovericht nr. 190; Ministerie van Verkeer en Waterstaat, Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders, 1982.
11. J.A.I. Coolen; De waarde van het begrip 'modern cultuurpatroon' voor onderzoek naar vernieuwingsprocessen; Sociologische Gids jaargang 25 nr. 2, 1978.
12. G.Th.J. Delfgauw; Inleiding tot de economische wetenschap. 2^e druk, Wassenaar 1969.
13. Derde Nota over de Ruimtelijke Ordening
 1. Oriënteringsnota 's-Gravenhage 1975.
 2. Verstedelijkingsnota 's-Gravenhage 1976
 3. Nota Landelijke Gebieden 's-Gravenhage 1977.

14. M. Deutsch, R.M. Kraus; Theories in social Psychology. Basic Books, Inc. New York 1965.
15. De Dorschkamp; De overgangszone tussen stad en landelijke gebied fase 1, Wageningen 1981.
16. J.C. van Es, M.J. Mc Ginty; Relatieve deprivation and attachment to farming: some further considerations; sociological review vol. 22(2), 1974.
17. R. Gasson; Goals and values of farming; Journal of agricultural economics vol. 24(3), 1973.
18. R. Gasson; Relative deprivation and attachment to farming; sociological review vol. 19(4), 1971.
19. R. Gasson; Socio-economics status and orientation to work: the case of farmers; sociologia Ruralis vol. 14 no. 3, 1974.
20. N.D. Glenn; L. Hill jr.; Rural-urban differences and behavior in the United States; The Annals of the American Academy of Political and Social Science, 1977 (429).
21. J.H. Goldthorpe, D. Lockwood e.a.; The Affluent worker: industrial attitudes and behavior; Cambridge University Press, 1968 p.p. 25-32.
22. J.P. Groot; De problematiek van kleine kernen in Analecta voor Agrarische planologen; vakgroep Sociologie-westers, Wageningen 1978.
23. J.P. Groot; Kleine plattelandskernen in de Nederlandse samenleving, Wageningen 1972.
24. L. Harm; Migratie uit de steden; doktoraalscriptie, vakgroep Sociologie westers, Wageningen 1980.
25. F. Hellinga; Beslag op de ruimte in Nederland na 1945; Van Loghum Slaterus, Deventer 1980.
26. F. Hellinga; Voldoende, goed land; afscheidsrede op 5-11-1981 te Wageningen.
27. H. Hiemstra; De landbouw tussen stad en platteland; scriptie, Landbouwhogeschool, Wageningen 1977; LEI-stageverslag.
28. G.A. Hoekveld, R.B. Jobse e.a.; Geografie van stad en platteland in de westerse landen; Roermond 1973.

29. B.T.M. Huethorst; Een beknopte beschrijving van de land- en tuinbouw in de Haaglanden (eerste concept); LEI, Den Haag 1982.
30. G. Isbary; Probleme der Entwicklungsplanung in Verdichtungs-zonen; Sociologia Ruralis vol. 2 no. 1/2 1962.
31. H. de Jager, A.L. Mok; Grondbeginselen der sociologie; H.E. Stenfert Kroese bv, Leiden 1974.
32. B.M. Kamphuis; Onderzoeksvoorstel Haaglanden; LEI, Den Haag 1981.
33. B.M. Kamphuis, F.M. de Noord; De land- en tuinbouw binnen de stedelijke invloedssfeer in Zuid-Limburg; LEI-publikatie no. 2.147, Den Haag 1981.
34. K.W. Kerridge; Value orientation and farmer behavior; Quartely review of agricultural economics vol. 31(1) 1978.
35. A.P.C. Kerstens; Motieven structuur en achtergronden van stemgedrag in ruilverkavelingen deel 1 en 2; Landinrichtingsdienst, Utrecht 1980.
36. A.P.C. Kerstens; Onderzoek ten behoeve van de Randstedelijke groenstructuur, recreatievoorzieningen 1981 nr. 2, 3.
37. A.P.C. Kerstens; Urbane perifere overgangszones; Landinrichtingsdienst, Utrecht 1979.
38. G.J. Klerks; Het stadsrandgebied. Capita Selecta 1973-1974 Wageningen 1974.
39. H.J. Kloosterboer; Boeren tussen stad en streekplan; Geografisch Instituut R.U. Groningen 1981; sociaal-geografische reeks aflevering 19.
40. Het Landbouw Economisch Bericht 1981; LEI Den Haag.
41. S.L. Louwes; Het gouden tijdperk van het groene front; het landbouwbeleid in de na-oorlogse periode in Nederland na 1945. Van loghum Slaterus, Deventer 1980.
42. R.K. Merton; Contributions to the theory of reference group behavior Social theory and social structure 1957.
43. R.J.C. Munton; Farming on the urban fringe in Johnson's sub-urban Growth, London 1974.

44. A.T.J. Nooy; De Boerenpartij; Boom, Meppel 1969.
45. Projectgroep sociale psychologie R.U. Leiden; Leefbaarheid in kleine kernen, Leiden 1977.
46. M. Rokeach; Beliefs, attitudes and values, San Francisco 1968.
47. H.A. Simon; De besluitvorming in de organisatie; J.H. de Bussy, Amsterdam 1967.
48. J. Simonse; Belemmerde kansen; een sociologische schets van de volksbuurt; Samson uitgeverij, Alpen a.d. Rijn 1977.
49. G.A. Sparenburg, J.Elsinga; Ontwikkeling in het grondgebruik in het overgangsgebied; Capita Selecta 1973-1974, Wageningen 1974.
50. G.A. Sparenburg; Ruimtelijke ontwikkelingen in stadsrandgebieden; Landbouwkundig Tijdschrift 1980 (4a).
51. K. de Soomer; Schuldinductie, een sociaal-psychologische benadering, Wageningen 1980.
52. Streekplan Zuid-Holland West, Provinciale Staten van Zuid-Holland, Den Haag 1978.
53. F. Thissen. De functionele organisatie van de stad; Capita Selecta 1973-1974, Wageningen 1974.
54. D. Thomas; The urban fringe: Approaches and attitudes in Johnson's Suburban Growth, London 1974.
55. L. Tutein Nolthenius; Agrarisch onderzoek groengebied, Amsteland Oudekerk a.d. Amstel 1978.
56. Werkgroep Haaglanden; De Haaglanden: motieven en uitgangspunten voor landinrichting (concept-nota); Landinrichtingsdienst, Den Haag 1980.
57. J.A. Wezenaar; De rand van de stad - stedelijke recreatie in de marge; 50 jaar onderzoek door de R.I.J.P., 1981.
58. L.S. Wrightsman; Social Psychology in the Seventies. Wadsworth publishing Company inc., Belmont California, 1972.